

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Гуманітарно-правовий факультет

Кафедра психології

Дипломна робота**Магістр**

(освітній ступень)

на тему «Гендерні особливості конфліктності
дівчаток та хлопчиків підліткового віку»

«ХАІ.704.7-96пс1/2.21В.053 427-9/19 ДР».

Виконав: студент 2 курсу групи №7-
96пс1/2

Спеціальність 053 «Психологія»
(код та найменування)

Освітня програма: «Психологічне
консультування та психотерапія»
(найменування)

Бочарова О.О.

(прізвище й ініціали студента)

Керівник: Гулий Ю.І.

(прізвище й ініціали)

Рецензент: Фролова Є.В.

(прізвище й ініціали)

Харків – 2021

Міністерство освіти і науки України
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Факультет гуманітарно-правовий факультет
(повне найменування)

Кафедра кафедра психології
(повне найменування)

Рівень вищої освіти другий (магістерський)

Спеціальність 053 «Психологія»
(код та найменування)

Освітня програма «Психологічне консультування та психотерапія»
(найменування)

ЗАТВЕРДЖУЮ
завідувач кафедри 704 (психології),
доцент Ю. І. Гулій
“08” жовтня 2020 року

З А В Д А Н Н Я
НА ДИПЛОМНИЙ ПРОЕКТ (РОБОТУ) СТУДЕНТУ

Бочарова Ольга

Олександрівна.
(прізвище, ім'я та по батькові)

1. Тема дипломного проекту (роботи) «Гендерні особливості конфліктності дівчаток та хлопчиків підліткового віку»

керівник дипломного проекту (роботи) к. психол. наук., доц. Гулій Юрій Іванович

затверджені наказом Університету № 11 уч від « 11 » січня 2021 року

2. Термін подання студентом дипломного проекту (роботи) 12 лютого 2021 р.

3. Вихідні дані до роботи визначити гендерні характеристики конфліктності підлітків.

4. Завдання дипломної роботи

Виявити стан вивчення проблеми міжособистісних конфліктів і уявлень про них у підлітків у сучасній соціально-психологічній науці;

Проаналізувати дослідження прояву особистісних особливостей і типів гендерної ідентичності у підлітків;

Описати специфіку взаємозв'язку типів гендерної ідентичності підлітків з їх особистісними рисами та поведінкою у конфліктних ситуаціях.

Виявити особливості форми і змісту уявлень підлітків різного віку, статі з різною статевою ідентичністю про структурні компоненти, суті та процесу протікання конфліктів, супутніх станах і переживання, оцінки та індивідуальних особливостях поведінки людей у конфліктах.

5. Перелік графічного матеріалу _____

Рисунків- 2

Таблиць- 18

---

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1	доц. Гулий Ю.І., к. психол н., доц. каф. 704	16.10.20	06.11. 20
2	доц. Гулий Ю.І., к. психол н., доц. каф. 704	09.11.20	27.11.20
3	доц. Гулий Ю.І., к. психол н., доц. каф. 704	14.01.21	22.01 21

Нормоконтроль _____ Кузьміна С. В. «12» лютого 2021 р.
(підпис) (ініціали та прізвище)

7. Дата видачі завдання 08 жовтня 2020

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Затвердження теми, мети та завдань дипломної роботи	08.10.20-11.10. 20	
2.	Складання плану роботи	12.10.20-16.10. 20	
3.	Аналіз літературних джерел. Написання першого розділу дипломної роботи	16.10.20-06.11. 20	
4.	Визначення психодіагностичного інструментарія для проведення практичної частини дослідження . Написання другого розділу дипломної роботи.	09.11.20-27.11.20	
5.	Проведення практичної частини дослідження.	01.12.20-12.12.20	
6.	Статистична обробка отриманих даних.	14.12.20-31.12.20	
7.	Написання третього розділу дипломної роботи.	04.01.21-22.01 21	
8.	Написання загальних висновків. Оформлення списку використаних літературних джерел, додадку(ків) та змісту.	23.01.21-29.01.21	
9.	Передзахист.	01.02.2021	
10.	Внесення коректив до тесту дипломної роботи.	02.02.21-05.02.21	
11.	Оформлення та підписання відповідної документації.	08.02.20-09.02.21	
12.	Підготовка електронної презентації та тексту доповіді.	10.02.21-11.02.21	
13.	Строк подання студентом роботи на кафедрі.	12 .02. 21	
14.	Захист	16/17.02. 21	

Студент _____ Бочарова О.В.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Керівник роботи _____ Гулий Ю.І.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Реферат

Дипломна робота: 81 с., 18 табл., 2 рис., 47 джерел.

Ключові слова: гендерна ідентичність, конфлікт, особистість підлітка, поведінка у конфліктній ситуації, агресивність.

Об'єкт дослідження - формування особистості дитини в підлітковому віці.

Предмет дослідження - вплив гендерної ідентичності підлітків на поведінку у конфліктній ситуації.

Мета дослідження - визначити гендерні характеристики конфліктності підлітків.

Методи дослідження.

1. Методика виміру рівня андрогінності С.Бем.
2. Методика визначення психологічної статі О.Г.Лопухової.
- 3 «Стилі конфліктної поведінки» (Тест К.Н. Томаса).
4. «Особистісна агресивність і конфліктність» (Ільїн, Ковальов).
5. «Вивчення маскулінних та фемінних характеристик образів-Я» (Методика Т.Лірі).
6. «Психологічний тест особистісної тривожності» (Шкала Спілбергера – Ханіна).
7. Методи математичної обробки даних: критерій Фішера, критерій Стьюдента, однофакторний дисперсійний аналіз.

Наукова новизна. Комплексно проаналізовано та розкрито особливості впливу гендерної ідентичності підлітків на поведінку у конфліктній ситуації.

Abstract

Diploma thesis: 81 pages, 18 tab., 2 p., 47 sources.

Key words: gender identity, conflict, personality, behavior in a conflict situation, aggressiveness.

The object of the research is the formation of a child's personality in adolescence.

The subject of the research is the influence of adolescents' gender identity on behavior in a conflict situation.

The aim of the study is to determine the gender characteristics of adolescent conflict.

Research methods.

1. Methodology for measuring the level of androgyny S. Bem.
2. Methodology for determining the psychological sex of OG Lopukhovi.
- 3 "Styles of Conflict Behavior" (KN Thomas Test).
4. "Personal aggressiveness and conflict" (Ilyin, Kovalev).
5. "Study of masculine and feminine characteristics of self-images" (T. Leary's method).
6. "Psychological test of personal anxiety" (Spielberger - Khanin scale).
7. Methods of mathematical data processing: Fisher's test, Student's test, one-way analysis of variance.

Scientific novelty. The features of the influence of the gender identity of adolescents on behavior in a conflict situation are comprehensively analyzed and disclosed.

Реферат

Дипломная работа: 81 с., 18 табл., 2 рис., 47 источников.

Ключевые слова: гендерная идентичность, конфликт, личность подростка, поведение в конфликтной ситуации, агрессивность.

Объект исследования - формирование личности ребенка в подростковом возрасте.

Предмет исследования - влияние гендерной идентичности подростков на поведение в конфликтной ситуации.

Цель исследования - определить гендерные характеристики конфликтности подростков.

Методы исследования.

1. Методика измерения уровня андрогинности С.Бем.
2. Методика определения психологического пола О.Г.Лопуховой.

- 3 «Стили конфликтного поведения» (Тест К.Н. Томаса).
4. «Личностная агрессивность и конфликтность» (Ильин, Ковалев).
5. «Изучение маскулинных и фемининных характеристик образов-Я» (Методика Т. Лири).
6. «Психологический тест личностной тревожности» (Шкала Спилбергера – Ханина).
7. Методы математической обработки данных: критерий Фишера, критерий Стьюдента, однофакторный дисперсионный анализ.

Научная новизна. Комплексно проанализированы и раскрыты особенности влияния гендерной идентичности подростков на поведение в конфликтной ситуации.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	5
1.1 Поняття гендерної ідентичності особистості в сучасній психології.....	5
1.2 Статева, статево-рольова та гендерна ідентичність	6
1.3 Поняття про «маскулінність», «фемінність» і «андрогінність».....	18
1.4 Особливості гендерної ідентичності підлітків та її зв'язок з соціальною поведінкою	22
1.5 Гендерна ідентичність підлітків і поведінка в конфліктній ситуації	27
Висновок до першого розділу	36
РОЗДІЛ 2 ПРОЦЕДУРА ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОДІАГНОСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	38
РОЗДІЛ 3 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКІВ НА ПОВЕДІНКУ У КОНФЛІКТНІЙ СИТУАЦІЇ.....	44
3.1 Виявлення впливу гендерної ідентичності дівчат та юнаків на поведінку у конфліктній ситуації.....	44
3.2 Визначення ступеню андрогінності, маскулінності і фемінності особистості.....	45
3.3 Оцінка способу реагування у ситуації конфлікту.....	49
3.4 Диференціація проявів агресії підлітків з різною статево-рольовою ідентичністю.....	54
3.5 Виявлення тривожності, як властивості особистості.....	58
3.6 Розподіл маскулінних та фемінних характеристик образів - Я та видів взаємин в малих групах.....	63

Висновки до 3 розділу.....	68
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	78

ВСТУП

Актуальність. Підлітковий вік в психології ХХ століття вивчався досить докладно, сучасні підлітки відрізняються від однолітків попередніх поколінь низкою соціально-психологічних особливостей. Серед них дослідниками наголошується підвищена конфліктність підлітків в умовах школи в цілому і в педагогічному процесі зокрема. Для зниження гостроти подібних явищ і більш продуктивного вирішення міжособистісних конфліктів, необхідно їх психологічний супровід. Власне уявлення про конфлікт і способи його дозволу надає визначальний вплив на спілкування підлітків, оскільки людина реагує не на реальність, а на те, як він її собі уявляє. Знання специфіки і статево-вікових особливостей цих уявлень необхідно для психокорекційної роботи з підлітками різних категорій.

Таким чином, актуальність дослідження обумовлена практичним запитом сучасного суспільного розвитку, потребами шкільної психологічної служби, а також логікою подальшого наукового пізнання генезису уявлень про конфлікт у суб'єктів міжособистісного спілкування.

Об'єкт дослідження - формування особистості дитини в підлітковому віці.

Предмет дослідження - вплив гендерної ідентичності підлітків на поведінку у конфліктній ситуації.

Мета дослідження - визначити гендерні характеристики конфліктності підлітків.

Завдання:

1. Виявити стан вивчення проблеми міжособистісних конфліктів і уявлень про них у підлітків у сучасній соціально-психологічній науці;

2. Проаналізувати дослідження прояву особистісних особливостей і типів гендерної ідентичності у підлітків;

3. Описати специфіку взаємозв'язку типів гендерної ідентичності підлітків з їх особистісними рисами та поведінкою у конфліктних ситуаціях.

4. Виявити особливості форми і змісту уявлень підлітків різного віку, статі з різною статевою ідентичністю про структурні компоненти, суті та процесу протікання конфліктів, супутніх станах і переживання, оцінки та індивідуальних особливостях поведінки людей у конфліктах.

Методи дослідження.

1. Методика виміру рівня андрогінності С.Бем.
2. Методика визначення психологічної статі О.Г.Лопухової.
- 3 «Стили конфліктної поведінки» (Тест К.Н. Томаса).
4. «Особистісна агресивність і конфліктність» (Ільїн, Ковальов).
5. «Вивчення маскулінних та фемінних характеристик образів-Я» (Методика Т.Лірі).
6. «Психологічний тест особистісної тривожності» (Шкала Спілбергера – Ханіна).
7. Методи математичної обробки даних: критерій Фішера, критерій Стьюдента, однофакторний дисперсійний аналіз.

Опис вибірки. У дослідженні взяла участь група підлітків у кількості 50 чоловік, які навчаються в 8-их класах, середній вік яких 13,5 років, створюючі групи за статтю (25 хлопчиків, 25 дівчаток). Усі досліджувані є школярами Ізюмської загальноосвітньої школи №5.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

1.1 Поняття гендерної ідентичності особистості в сучасній психології

Ми вважаємо чоловіків і жінок абсолютно різними істотами. Згідно з Дж. Вільямс і У. Бест, чоловіки, на відміну від жінок, зазвичай вважаються амбітними, раціональними, незалежними і неемоційними, тоді як жінок представляють ніжними, чуттєвими, емоційними і товариськими. Ці уявлення про чоловіків і жінок загальноприйняті в нашій культурі. Гуморист Дейв Баррі говорив, що жінки хочуть, щоб їх любили, слухали, бажали, поважали, потребували них і вірили їм, а чоловікам потрібен лише квиток на чемпіонат світу з футболу. А в статті К. Джеклін було зазначено, що спекуляції на тему відмінностей між чоловіками і жінками стали американським національним заняттям. Ерліх сформулював положення про те, що етнічні стереотипи є частиною соціальної спадщини суспільства. Те ж саме можна сказати і про гендерні стереотипи. Судячи з усього, ці стереотипи - частина панівної соціальної свідомості [25,с.34].

Найменшою відмінністю в будові мозку у представників різних статей вчені схильні приписувати набагато більше значення, ніж на те дають право об'єктивні дані, а засоби масової інформації охоче і дуже докладно висвітлюють подібного роду відкриття. Е. Маккобі і К. Джеклін виділили лише чотири психологічних відмінності між статями (здатності до орієнтування у просторі, математичні здібності, мовні навички та агресивність). Зазвичай автори праць з психології посилаються саме на ці чотири відзнаки, згадуючи лише побіжно, а, іноді, взагалі не згадуючи про те, що у чоловіків і жінок набагато більше схожості, і здебільшого замовчуючи про те, що за результатами недавніх досліджень ці відмінності виявилися зовсім невеликі і ситуаційно-специфічні [28,с.47].

Психологи почали вивчати гендерні відмінності ще в кінці ХІХ століття, але аж до 1970-х рр.. вони здебільшого займалися тим, що демонстрували відмінності статей і обґрунтовували цим різне ставлення до чоловіків і до жінок. Тільки за останні 20 років опубліковано понад 20.000 статей про статеві відмінності, і деякі з них продовжували завзято проводити думку, що дві статі відрізняються корінним чином. Необхідно все-таки пам'ятати, що, навіть якщо такі відмінності і виявляються, вони відносно невеликі, зазвичай не більше 10%, а в більшості випадків розподілу чоловічої і жіночої вибірок на 90% збігаються. Як зазначив Л. Хайд, коли ми говоримо, що у чоловіків і жінок спостерігається суттєва відмінність за певною ознакою, це зовсім не означає, що відмінність велика [22, с.56].

Коли ми знаходимо відмінності, ми часто схильні приписувати їх до фундаментальної біологічної різниці між статями. Однак при ближчому розгляді стає ясно, що ці відмінності виникають через нашого особистого досвіду і через різницю у вимогах, що пред'являються суспільством, в якому ми живемо.

Проблема формування і розвитку гендерної ідентичності - одна з важливих і актуальних проблем психологічної науки. Без її вирішення неможливо розробляти методи диференційованого підходу до виховання особистості. Зовнішні, соціокультурні умови розвитку гендерної ідентичності представлені гендерними стереотипами. Гендерні стереотипи є істотним елементом багаторівневої саморегуляції поведінки суб'єкта. Вони виконують в поведінці мотивуючу роль, включаючи, синтезуючи в поведінкових актах соціальні детермінанти, систему ціннісних орієнтацій особистості.

1.2 Статева, статево-рольова і гендерна ідентичність

Проблема формування і розвитку гендерної ідентичності - одна з важливих і актуальних проблем психологічної науки. Без її вирішення неможливо розробляти методи диференційованого підходу до виховання особистості. Зовнішні, соціокультурні умови розвитку гендерної ідентичності

представлені гендерними стереотипами. Гендерні стереотипи є істотним елементом багаторівневої саморегуляції поведінки суб'єкта [36, с.34].

Найбільш ефективно з'ясування суті понять статевої та гендерної ідентичностей відбувається в разі їх співвіднесення між собою, коли виявляються їх схожість і відмінність, а також взаємозв'язок [18, с.76].

Статева ідентичність пов'язана зі змістом поняття статі і характеризується ідентифікацією людини з біосоціальною єдністю, що володіє статево особливостями і сприймає їх як особливостей його індивідуального існування. Статева ідентичність як різновид соціальної ідентичності співвідноситься переважно з такими соціальними взаємодіями, які використовують чуттєвий контакт.

Гендерна ідентичність, природно, пов'язана з поняттям гендеру і спрямована на ідентифікацію людини з образом соціокультурної істоти. Гендерна ідентичність є різновид культурної ідентичності, яка представляє собою сукупність ідеальних уявлень суспільства про факт статевого диморфізму, що транслують особистісному свідомості систему норм поведінки, приписів мислення і почування і зразків самосприйняття. Гендерна ідентичність пов'язана зі статевою ідентичністю. Проте цей зв'язок не має причинно-наслідкового характеру і підпорядковується принципу «культурної відносності» разом з будь-яким іншим об'єктом культури.

Гендерна ідентичність спирається на матеріальний носій – статеві особливості організму і статева ідентичність людини. Гендерна ідентичність підтримується соціальним оточенням людини, соціальними очікуваннями щодо поведінкових та мотиваційних установок, тому порушення половозрастного розвитку часто призводить до конфлікту між людиною і суспільством. Завдання зменшення подібних конфліктів з успіхом вирішується в сучасному суспільстві завдяки ослабленню або повного позбавлення зв'язку між статевою та гендерною ідентичностями [19, с.65]

Таким чином можна дати визначення, що ж таке гендерна ідентичність: гендерна ідентичність (усвідомлення своєї статі) означає, якою мірою

відчувають себе представники тієї чи іншої статі чоловіками або жінками, переживання ними своєї маскулінності - фемінінності. Ця єдність самосвідомості і поведінки індивіда, який зараховує себе до певної статі та орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі. Усвідомлення індивідом своєї гендерної ідентичності передбачає певне ставлення до неї - статево-рольової орієнтацію і статево-рольової переваги.

Статева ідентичність пов'язана з конкретним тілом, під «егідою» якого формується система уявлень про норму статі і нормальному вигляді і поведінці його представника. Гендерна ідентичність пов'язана з системою якостей, які відносяться не до статі, а до його культурної сутності, його загальності (фемінність, маскулінність). Тому гендерна ідентичність має набагато більшу символічну свободу (безпредметність), ніж статева ідентичність [17, с.45].

Таким чином, стать є біосоціальний феномен, яку можна охарактеризувати як реалізацію людиною в соціальному просторі своєї біологічної природи, а гендер є соціокультурний феномен, який реалізує в соціумі нормативно-ціннісну будову людської свідомості. Звідси випливає висновок, що статева ідентичність як форма соціальної ідентичності детермінована статево особливостями людини, тоді як гендерна ідентичність як форма культурної ідентичності детермінується соціокультурним досвідом народу, тобто неприродним джерелом.

Гендерна ідентичність - базова структура соціальної ідентичності, що характеризує людину (індивіда) з точки зору його належності до чоловічої або жіночої групи, при цьому найбільш значуще, як сама людина себе категоризує.

Поняття ідентичність вперше детально було представлено Е. Еріксоном. З точки зору Е. Еріксона, ідентичність спирається на усвідомлення тимчасової протяжності власного існування, передбачає сприйняття власної цілісності, дозволяє людині визначати ступінь своєї спорідненості з різними людьми при одночасному баченні своєї унікальності

та неповторності. На даний момент розглядають соціальну й особистісну (персональну) ідентичність (J; Агеєв В. С.; Ядов В. А. та ін.) Починаючи з 80-х років нашого століття, в руслі теорії соціальної ідентичності Теджфел-Тернера гендерна ідентичність трактується як одна з підструктур соціальної ідентичності особистості (виділяють також етнічну, професійну, громадянську і т. д. структури соціальної ідентичності).

Загальноприйнятий підхід до аналізу процесу формування ідентичності хлопчиків і дівчаток - теорія статево рольової соціалізації, яка в останні роки підлягає різкій критиці (Connell RW, Stacey J and B. Thorne). Кехілл аналізує досвід дошкільнят, використовуючи соціальну модель рекрутування в нормальні гендерні ідентичності. Спочатку категоризація здійснюється, виділяючи, з одного боку, дитину (йому потрібен контроль дорослих), з іншого боку - більш компетентних хлопчиків і дівчаток. У результаті вибір гендерної ідентичності здійснюється на користь визначеної анатомічно статевої ідентичності.

З точки зору Л. Колберга, формування гендерного стереотипу в дошкільні роки залежить від загального інтелектуального розвитку дитини, і цей процес не є пасивним, що виникають під впливом соціально підкріплюваних вправ, а пов'язаний з проявом самокатегоризації. Дошкільник засвоює уявлення про те, що означає бути чоловіком чи жінкою, потім визначає себе як хлопчика чи дівчинку, після чого намагається узгодити поведінку з уявленнями про свою гендерну ідентичність (Кон І. С.). Теорія соціального навчання, розглядаючи механізми формування гендерної ідентичності, модифікувала основний принцип біхевіоризму - принцип обумовлення. Оскільки дорослі заохочують хлопчиків за маскулінну і засуджують за фемінінну поведінку, а з дівчатками надходять навпаки, дитина спочатку вчиться розрізняти поведінкові зразки поведінки, потім - виконувати відповідні правила і, нарешті, інтегрує цей досвід у своєму образі Я (Коломинский Я. Л., Мелтсас М. Х.). Дослідження, присвячені Я-концепції та гендерної ідентичності дорослих, показують, що гендерна

ідентичність - незакінчений результат. Протягом життя вона наповнюється різним змістом залежно від соціальних і культурних змін, а також від власної активності особистості[1,76].

До останнього часу в роботах вітчизняних дослідників, присвячених вивченню гендерної ідентичності, використовувалися терміни: психологічна стать, полоролева ідентичність, статево-рольові стереотипи, статево-рольові відносини (Агеєв В. С.; Кон І. С.; Рєпіна Т. А.; Коломинский Я. Л. , Мелтсас М. Х. та ін.) Однак навіть близькі, на перший погляд, поняття (як, наприклад, гендерна ідентичність і полоролева ідентичність) не є синонімами.

Гендерна ідентичність є більш широким поняттям, ніж полоролева ідентичність, оскільки гендер включає в себе не тільки рольовий аспект, а й, наприклад, образ людини в цілому (від зачіски до особливостей туалету). Також поняття гендерна ідентичність несинонімічно поняттю сексуальна ідентичність (гендер - поняття не стільки біологічне, скільки культурне, соціальне). Сексуальна ідентичність може бути описана з точки зору особливостей самосприйняття і самопредставлення людини в контексті його сексуальної поведінки у структурі гендерної ідентичності [25, с.40].

Складові частини гендерної ідентичності

Виділимо в якості складових частин гендерної ідентичності статева ідентичність, поло-рольову ідентичність і сексуальну орієнтацію.

У теорії психосексуального розвитку Фрейда відсутня концепція статевої ідентичності. Правда, всюди в його роботах можна знайти згадки відважності і жіночності, проте його визначення цих концепцій засновані на інфантильною сексуальністю і ніяк не враховують впливу розвитку об'єктних відношень, відчуття «я», Суперєго і Его. Концепція статевої ідентичності, що включає все це, з'явилася відносно нещодавно, коли були в більшій мірі усвідомлені різні фактори розвитку.

Столлер віддає перевагу терміну «полова ідентичність» більш багатозначного терміну «сексуальна ідентичність». Справа в тому, що якщо останній відноситься до біологічної характеристики мужності чи жіночності,

то перший позначає більш широку концепцію. Це психологічна система, ко-тра з'єднує і інтегрує особистісну ідентичність з біологічною статтю і на яку надає значиний вплив об'єктні відносини, ідеали Суперего і чинники культури. Нарешті, поняття, пов'язані з коренем «секс», часто використовуються для позначення еротичних фантазій чи поведінки, що швидше відноситься до психосексуального, ніж до ідентичності.

Зі статтю різними шляхами пов'язаний широкий спектр почуттів, думок, фантазій, переконань та дій, що складаються в манери залицяння, вступу в шлюб, виховання дітей (Meyer , 1980). Внаслідок різновиду елементів, а також множина форм психопатології, пов'язаних з тими чи іншими з цих елементів, цілком доцільно виділяти статеву ідентичність, поло-рольову ідентичність і сексуальну орієнтацію які об'єднуються більш широким терміном - гендерна ідентичність. Хоча і те, і інше, і третє в глобальному сенсі обумовлено статевим розвитком, кожне залежить від своїх чинників і своїх умов розвитку.

Статева ідентичність

Статева ідентичність - це широка концепція, що включає всі якості індивідуальних поєднань чоловічих і жіночих рис, обумовлена великим масиву — вом біологічних, психологічних, соціальних та культурних факторів (Stoller, 1968a, 1976). Столлер наголошавав, що в ході розвитку ефекти ідентифікацій з об'єктами як свого, так і протилежної статі накладаються один на одного, тому остаточно статева ідентичність - тобто особистісна ідентичність в поєднанні з біологічною статтю - являє собою поєднання чоловічих і жіночих рис. Столлер говорить, що навіть саме визначення мужності чи жіночності є особистісним: звичайно культурні фактори можуть накласти на нього відбиток, проте кожна людина розвиває складну систему уявлень про себе, в тому числі сприйняття себе як чоловіка або жінки.

Статева ідентичність будується на підставі того, що Столлер називає ядром статевої ідентичності (1968a, 1968b). Це саме примітивне, частиною усвідомлене і неусвідомлене почуття приналежності одній біологічній статі, а

не іншій. Столлер визначає його як базове «почуття своєї статі – чоловічого у чоловіків і жіночого у жінок. Воно є частиною, але не еквівалентом більш широкого почуття статевої ідентичності». Серед багатьох факторів, які беруть участь у формуванні ядра статевої ідентичності є: фізіологічні та біологічні сили, психологічні фактори, об'єктні відносини, функції Его і когнітивні здібності, - з багатьох сторін обговорених Грінейкром (1950, 1958), Кольбергом (1966, 1981), Столлер (1968, 1976), Мані і Ерхардта (1972), Ройфом і Галенсоном (1981) та іншими.

Столлер припускає, що ядро статевої ідентичності зароджується ще у плода як біологічна сила; статеві гормони, які впливають на плід, вносять сумарний внесок у цей процес. Анатомія та фізіологія зовнішніх статевих органів також грають важливу роль і формуванні ядра статевої ідентичності; зазвичай по них відбувається віднесення до біологічної статі [4,55].

На ці біологічні та анатомічні фактори накладаються соціальні та психологічні умови. Визначення біологічної статі при народженні спонукає тата дає батьків до певного стилю поведінки з малюком. Вони посилають йому безліч вербальних і невербальних повідомлень про те, що значить і в чому Виражається в цій сім'ї мужність або жіночність; і них відображаються позиції батьків, братів і сестер по відношенню до дитини даної статі, а також різнообразні свідомі і несвідомі фантазії. Дійсно, з тих пір, як батьки дізнаються біологічна стать своєї дитини (до народження або відразу після), їх ставлення до нього приймає певний зразок, що залежить від того, хлопчик це чи дівчинка [31, с.43].

Вважається, що фантазії і очікування матері під час вагітності впливають на початкові її реакції по відношенню до дитини (Kestenberg, 1976; Broussard, 1984). Відчуття і настрої, які супроводжують тілесні зміни при вагітності, сприяють регресії, даючи вагітній жінці шанс розв'язати існуючі та поточні конфлікти між нею та її матір'ю, а також інтегрувати колишні свої фантазії в оформлені фантазію про дитину. Вагітність являє собою кульмінацію бажань, що зародилися ще в ранньому дитинстві;

протягом її ранні та пізні дитячі бажання і фантазії, разом з юнацькими модифікаціями і доробками, інтегруються з поточною реальністю. Крім того, вагітність підтверджує ідентифікацію з матір'ю, відроджуючи супутні амбівалентності і конфлікти з усіх етапів розвитку. Якщо відношення жінки з її власною матір'ю були конфліктними, то думка про те, що буде дівчинка або про те, що буде хлопчик, може викликати у неї особливо сильні емоції.

Те, якою мірою жінка здатна вирішити ранні конфлікти та інтегрувати ранні бажання і фантазії, робить глибокий ефект на її перші реакції по відношенню до дитини і її відношення з ним. Наприклад, якщо немовля - дівчинка, жінка може почати боятися повторення з нею власних конфліктних відносин з матір'ю. При найгіршому сценарії мати може ідентифікувати дочку з очорненою частиною свого образу. Механізми проєкції призводять потім до відповідної інтерпретації поведінки немовляти. Так, одна мати розповідала: «У перший раз, коли я взяла її на руки, вона подивилася на мене холодним, крижаним поглядом і відвернулася." Далі може слідувати зневага чи погане звернення (див. Sleele, 1970, 1983; Sleele & Pollock, 1968). З іншого боку, жінка може поставитися до того, що в неї дівчинка, як до шансу знову проробити материнсько-дочірні конфлікти, і спробувати відновити або відтворити присутні в фантазії ідеалізовані втрачені симбіотичні відношення раннього дитинства; в менш вдалому варіанті вона може прагнути повністю поглинути дитину, перешкодити його незалежності і самостійності, так що маленькій дівчинці нелегко буде вирватися з її обіймів. Якщо немовля - хлопчик, на реакції матері по відношенню до нього і її звернення з ним можуть вплинути фантазії, пов'язані з набуттям жаданого пеніса, або фантазії, асоційовані з батьком чи братом, або навіть розчарування від неможливості досягти почуття єднання, яке, як вона вірить, могло б бути з дівчинкою.

Внаслідок безлічі невирішених конфліктів і патологічних фантазій для жінки іноді материнство і мазохізм - приблизно одне і теж, незалежно від статі немовляти (Blum, 1976). У таких випадках для жінки появу немовляти

означає втрату самостійності та незалежності, що дає ґрунт для різноманітних садомазохістських взаємодій. Позиція батька може прямо чи опосередковано впливати на реакцію матері по відношенню до новонародженого. За деякими даними, підтримка чоловіка сприяє успішній адаптації жінки до вагітності (Shereshefsky & Yarrow, 1973). Від $\neg$ ношення з чоловіком також можуть запобігати надмірну регресію матері.

Слід розглянути ще вплив батька на статеву ідентичність немовляти. Його пренатальні фантазії накладають відбиток на його подальше звернення з немовлям, так само, як і у матері. Якщо немовля - хлопчик, батько може сподіватися на те, що син розділить його інтереси, або може фантазувати про повторення з сином тих значимих переживань, які він мав з власним батьком, або може сподіватися, що у нього з сином буде щось, чого йому бракувало у відносинах з власним батьком. Якщо немовля - дівчинка, у батька можуть бути фантазії на тему її фізичної зовнішності. Він може сподіватися, що вона буде гарненька і притягне безліч шанувальників, а також, що саме важливе, відповідь на його любовні натяки (див. Burlingliam, 1973). Іноді у чоловіка буває занепокоєння про те, як він буде взаємодіяти з дівчинкою, оскільки він не зможе повторити з нею свій досвід з власним батьком. Подібні тривоги часто виражаються, хоча і несвідомо, у виборі двозначного імені, яке, будучи жіночим, має чоловічу зменшувальну форму, так що, наприклад, Вероніка стає Ронні, або Андреа – Енді [31, с.45].

З перших хвилин життя немовлят батьки взаємодіє з ними інакше, ніж матері. І з синами, і з дочками вони зазвичай більш активні і привносять більше стимуляції і збудження; Герцог (Herzog, 1982) висловлює думку, що це в кінцевому рахунку надає важливе вплив на здатність дитини модулювати агресивні імпульси. Ф. Тайсон додає, що і сексуальні імпульси теж, особливо якщо батько вмєє не тільки привести дитину в збудження, але і допомогти йому перейти із збудженого стану в тихіше. Як менш «заряджений» об'єкт, батько може оптимально сприяти остаточному вирішенню конфлікту возз'єднання, допомагаючи послабити надмірно

сильний зв'язок з матір'ю і, таким чином, знижуючи шкідливий вплив конфлікту між анальним і возз'єднанням на статевий розвиток. Синам батьки передають свій погляд на мужність, який ті зазвичай сприймають як ідеальний. Це впливає на ставлення хлопчиків до мужності: те, наскільки вони можуть відповідати ідеалу, накладає відбиток на їхнє ставлення до власної мужності. У той час як мати може амбівалентно ставитися до зростаючої жіночності дочки, батько більше готовий відчувати гордість (Ticho, 1976) і заохочувати жіночну ідентифікацію дівчинки з її матір'ю. У той час як матері нерідко виявляють відразу і обурення у зв'язку з генітальними дослідженнями немовляти-дочки, батьки схильні бути менш оціночні на цю тему (Herzog, 1984).

За деякими даними, існує певний «критичний період» розвитку уподобання та інтересу батька до дитини. Батьки, які не мали контакту зі своїми дітьми протягом перших кількох місяців їх життя, можуть згодом відчувати труднощі у прояві теплоти по відношенню до них (Greenberg & Morris, 1974). Якщо, навпаки, батько стає основним, хто піклується, на нього направляються всі нормальні уподобання та конфлікти, зазвичай які відчуються по відношенню до матері (див. Pruett, 1983, 1984, 1987).

Ядро статевої ідентичності, або первинна мужність і первинна жіночність, пов'язана також з відчуттям немовлям власного тіла. Немовля будує образ тіла шляхом включення різних оральних, анальних, уретральних та генітальних відчуттів, виникаючих при годуванні, пеленанні, купанні, грі та інших інтимних афективних взаємодіях з мамою або іншою піклуючою особою. Перцептивне, моторне і когнітивне функціонування, більш зріле при народженні, ніж прийнято було думати, допомагає немовляті в розрізненні частин тіла, у тому числі геніталій, і в інтеграції різного тілесного досвіду і відчуттів у «образ тіла», це раннє відчуття «я», засноване на з'являється образі тіла, робить важливий внесок в ядро статевої ідентичності.

Спостереження показують, що в міру того, як відчуття «я» починає набувати психічний вираз, у немовляти формується деяке усвідомлення

оральної, уретральної, анальної і генітальної тілесних зон. Це здається настільки безсумнівним, що ми приходимо до висновку: базове або ядерне почуття приналежності до чоловіків або жінок є інтегральною частиною свого образу з самого початку. Правда, Фаст (1978, 1979) висуває уявлення про наявність і самий ранній період життя недиференційованої статевої матриці, проте більшість авторів визнають, що до п'ятнадцяти-вісімнадцяти місяців, коли з'являються ознаки формуючогося відчуття «я», з'являються і вказівки на те, що немовля починає усвідомлювати себе істотою чоловічої або жіночої статі, які мають відповідно чоловічими або жіночими геніталіями. У віці між двома і трьома роками можна спостерігати вже більш чіткі признаки усвідомлення статі, оскільки в цьому віці хлопчики починають вести себе відповідно з характеристиками мужності, а дівчатка - жіночності. До цього часу ядро статевої ідентичності вже встановлюється так міцно, що вважається більшістю авторів незмінним [35, с.47].

Хоча ядро статевої ідентичності встановлюється в перші кілька років життя, статева ідентичність в широкому сенсі в міру подальшого розвитку продовжує ускладнюватися, розроблятися, деталізуватися. На різних стадіях розвитку накладаються ефекти обираючих ідентифікацій з кожним з батьків. Крім того, мають місце певні спроби розототожнення, які діють як стимул розвитку. Рання ідентифікації допрацьовуються більш пізніми. Остаточний результат цих процесів - статева ідентичність, що включає безліч елементів з багатьох стадій розвитку.

Поло-рольова ідентичність. Поло-рольова ідентичність виникає на базі ядра статевої ідентичності, але не тотожна їй: це зумовлено статтю патерни свідомих і несвідомих взаємодій з іншими людьми. Цей аспект свого образу формується на основі тонких взаємодій між батьками і дитиною від самого народження, які залежать від позицій батьків по відношенню до біологічної статі дитини, а також від того, як вони відчують себе чоловіком чи жінкою і від стилю взаємодій кожного з них з іншими. У немовляти разом з першими уявленнями про себе та об'єктах виникають уявлення про взаємодію,

стосунки і діалогах з іншими. Уявлення про «рольових відносинах» з'єднуються з іншими аспектами статевої свідомості, і в результаті образ себе містить елементи статевої ідентичності разом з роллю або звичним способом взаємодії, які застосовуються для відносин з іншими людьми у зв'язку з власною мужністю або жіночністю [48,33].

Не слід змішувати поло-рольову ідентичність, як ми її тут розуміємо, з соціально зумовленими вивченими ролями: на відміну від останніх, вона становить собою внутрішньо-психічне подання взаємодій. Поки дитина росте, його ідентифікації з об'єктами його статі і його внутрішньо психічного подання рольових відносин дійсно відчують вплив культурних і соціальних чинників, і, в кінцевому рахунку, поло-рольова ідентичність вбирає в себе багато чого з поведінки, обумовленого культурним середовищем. У цьому плані велике значення мають когнітивні здібності. Сприйняття дитиною фізичних і поведінкових розходжень у братів і сестер своєї і протилежної статі, однолітків і батьків спонукає його віднести себе самого до визначеної категорії. Категоризація себе як чоловіка або жінки організовує статевий досвід і керує пошуком «подібних собі об'єктів» у ролі рольових моделей, з якими можна було б ідентифікуватися.

Сексуальна орієнтація. Грін (1975) виділив сексуальну орієнтацію серед інших аспектів статевої ідентичності. Вона виражає перевагу об'єктів любові певної статі. Сексуальна орієнтація бере початок рано, в доедіпових або едіпових об'єктних відносинах, хоча може не встановитися остаточно і не бути джерелом конфлікту до настання юнацького віку, поки не досягнута сексуальна зрілість і ранні об'єктні відносини не приведені у підлітковому віці. Саме у зв'язку із сексуальною орієнтацією зазвичай виникає тема бісексуальності і бісексуального конфлікту. Фрейд розглядав бісексуальність як нормальну межу психологічного пристрої людино, яка особливо яскраво проявляється у зв'язку з позитивним і негативним едіповим комплексом. Оскільки слово «бісексуальність» використовується для позначення як сексуальних прагнень, спрямованих на обидві статі, так і ідентифікацій,

здійснюваних з кожним із батьків у процесі розвитку, цей термін розмиває межу між статевою ідентичністю в широкому сенсі і сексуальної орієнтації. Тому він і сам стає «змазаний». Корисно розмежовувати характеристики вибору об'єкта і якості ідентифікацій, які беруть участь у формуванні статевої ідентичності [38, с.56].

1.3 Поняття про «маскулінність», «фемінність» і «андрогінність»

Маскулінність і фемінність (від лат. Masculinus - чоловічий і femininus - жіночий) - нормативні уявлення про соматичних, психічних і поведінкових властивостей, характерних для чоловіків і для жінок; елемент статевого символізму, пов'язаний з диференціацією статевих ролей.

До типово чоловічим рисам традиційно ставляться незалежність, напористість, домінантність, агресивність, схильність до ризику, самостійність, впевненість у собі та інша Маскулінна роль, таким чином, включає ті типи поведінки, які зазвичай очікуються від чоловіків для підтримки цільової орієнтації і які відбивають несприйнятливості в міжособистісних контактах [14, с.46].

До типово жіночим рис традиційно відносяться поступливість, м'якість, чутливість, сором'язливість, ніжність, сердечність, здатність до співчуття, співпереживання та інші соціальні стереотипи фемінності менше стосуються вольових сторін особистості й успішності ділової кар'єри, але при цьому приділяють значну увагу емоційним аспектам. Фемінна роль включає види активності, орієнтовані на заохочення взаємно-корисних якостей в міжособистісних взаємодіях [11, с.39].

Численні дослідження показали, що психологічні відмінності між чоловіками і жінками виникають і формуються швидше внаслідок особливостей сімейного виховання хлопчиків і дівчаток, а також соціального впливу, ніж через біологічних відмінностей між статями. Довгий час уявлення про чоловічих і жіночих рисах базувалося на моделі одного континуума, на одному кінці якого розташовуються чоловічі якості, а на іншому - жіночі (за принципом "чим більше чоловічого, тим менше

жіночого" і навпаки). У подальшому було встановлено, що чоловічі (маскулінні) та жіночі (фемінні) якості є незалежними характеристиками і можуть бути розташовані лише на двох окремих непересічних континууму [50,с. 58].

У диференціальної психології маскулінність і фемінність - це специфічні наукових конструктів, пов'язані з конкретними психодіагностичними тестами. Деякі риси, приписані маскулінності і фемінності, є транскультурний (наприклад, ототожнення маскулінності з силою, агресивністю, а фемінності з м'якістю і ніжністю). Як системне ціле, образи маскулінності і фемінності є історичними і етноспецифічними. При вивченні цих образів необхідно враховувати принципову асиметрію статевих ролей і те, чію точку зору (чоловічу або жіночу) висловлює даний конкретний стереотип [5, с.64].

«Зі зміною системи статевих ролей багато традиційних психологічних відмінностей між статями, на яких ґрунтувалися стереотипи маскулінності і фемінності, зникають або різко зменшуються, а самі ці образи стають менш полярними і однозначними, ніж раніше» (І. С. Кон).

Відповідно змінюється і зміст категорій маскулінності та фемінності в теоретичній психології. Раніше вони вважалися суворо дихотомічними, взаємовиключними, причому усякий відступ від нормативу сприймався як патологія. Потім жорсткий нормативізм поступився місцем ідеї континууму маскулінно-фемінних властивостей. На цій основі західні психологи 30-60-х рр.. сконструювали кілька спеціальних шкал для вимірювання маскулінності і фемінності розумових здібностей, емоцій, інтересів (шкала М / Ф ММРІ, шкала маскулінності Гілфорда). Ці шкали припускають, що індивіди можуть у межах якоїсь норми відрізнитися за ступенем маскулінності і фемінності. Однак самі властивості маскулінності і фемінності представлялися альтернативними, взаємовиключними: висока маскулінність повинна корелювати з низькою фемінністю і назад.

Незабаром, проте, з'ясувалося, що не всі психічні якості поляризуються на «чоловічі» і «жіночі».

Завдяки сучасним дослідженням маскулінність і фемінінність розглядаються як незалежні змінні, поєднання яких надають різного впливу на соціальну адаптацію чоловіків і жінок (Е. Маккобі, К. Джаклін, С. Бем, В. Є. Каган та ін.) Так, С. Бем розглядає маскулінність і фемінінність як незалежні, ортогональні виміри особистості. Вона вказала на те, що мужність та жіночність не протиставлені один одному, а особистість може володіти одночасно і мужніми і жіночними рисами, і вважає, що особи навіть бажано бути андрогінною, тобто увібрати в себе найкраще з обох статевих ролей [41, с.57].

Андрогінність (від лат. And ros - чоловічий, gynes - жіночий) - поняття, введене американським психологом С. Бем для позначення людей, успішно поєднують в собі як традиційно чоловічі, так і традиційно жіночі психологічні якості або ж позначення присутності маскулінних і фемінінних характеристик у одного і того ж індивіда. В сучасному використанні слово андрогінність, в основному завдяки роботам С. Бем, описує швидше психосоціальні, ніж фізіологічні або анатомічні характеристики.

Андрогінними вважаються індивіди, які мають високі показники і по фемінінності, і по маскулінності, що дозволяє їм менш жорстко дотримуватися статево рольових норм, вільніше переходити від традиційно жіночих занять до чоловічих [41, с.46].

С. Бем провела серію робіт, в яких показала, як Андрогінні індивіди обох статей демонструють «маскулінність» незалежність, коли на них чинять тиск, і «фемінінних» дбайливість, граючи з кошеням. На відміну від андрогінів, у індивідів, які стосуються одного з статевих типів, форми поведінки, характерні для протилежного типу, були представлені недостатньо. Андрогінні індивіди могли демонструвати як фемінінні, так і маскулінні якості, залежно від того, яка саме реакція відповідала ситуації. Ці результати говорять про те, що андрогінність дає людині більше свободи дії.

Можна зробити висновок, що психологічна андрогінність - це багатовимірною інтеграція високих показників маскулінних і фемінінних характеристик, що дозволяє успішно адаптуватися в соціумі, і досягти більш високого рівня розвитку і функціонування особистості. Це важлива психологічна характеристика індивіда, що визначає здатність змінювати свою поведінку в залежності від ситуації.

Відповідно до існуючих уявлень індивід необов'язково є носієм чітко вираженої психологічної маскулінності чи фемінінності. В особистості можуть бути на паритетних засадах представлені суттєві риси як маскуліного, так і фемінінності типів. Передбачається, що у андрогіна ці риси представляються гармонійними і взаємодоповнюючими. Вважається, що така гармонійна інтеграція маскулінних і фемінінних рис підвищує адаптивні можливості андрогінності типу. При цьому велика м'якість, поступливість у соціальних контактах і відсутність різко виражених домінантно-агресивних тенденцій у спілкуванні не пов'язані зі зниженням впевненості в собі, а навпаки проявляються на тлі збереження високого самоповаги, впевненості в собі і самосприйняття [45, с.64].

С. Бем, на противагу погляду, що чоловіки і жінки для кращої адаптованості повинні мати традиційно встановлені відповідності статі, показала малу пристосованість індивідів, що володіють тільки такими характеристиками. Найбільш пристосованим до життя виявився андрогінний тип, що має риси того й іншого статі. Поняття психологічної андрогінності стосується не соматичних якостей, а тільки поведінки і установок особистості.

Також андрогінність сприяє формуванню стійкості до стресів, допомагає у досягненні успіхів у різних сферах життєдіяльності. Розвиток досліджень з проблематики психологічного статі, розробка таких понять, як "схема статі", "значимість статевої ідентичності для індивіда", спрямовані на пошук можливих шляхів формування не тільки маскулінності і фемінінності, але і андрогінності [44, с.63].

1.4 Особливості гендерної ідентичності підлітків та її зв'язок з соціальною поведінкою

Гендерна ідентичність - це широка концепція, що включає всі якості індивідуальних поєднань чоловічих і жіночих рис, обумовлених великим масивом біологічних, психологічних, соціальних та культурних чинників. Столлер підкреслює, що в ході розвитку ефекти ідентифікацій з об'єктами як своєї, так і протилежної статі накладаються один на одного, тому остаточно гендерна ідентичність - тобто особистісна ідентичність в поєднанні з біологічною статтю - являє собою поєднання чоловічих і жіночих рис.

Серед багатьох чинників, які беруть участь у формуванні ядра гендерної ідентичності: фізіологічні та біологічні сили, психологічні чинники, об'єктні відносини, функції Его і когнітивні здібності, - з багатьох сторін обговорювалися Грінейкр (1950, 1958), Кольбергом (1966, 1981), Столлер (1968а, 1976), Мані і Ерхардта (1972), Ройфом і Галенсоном (1981) та іншими.

Хоча ядро гендерної ідентичності встановлюється в перші кілька років життя, гендерна ідентичність в широкому сенсі в міру подальшого розвитку продовжує ускладнюватися, розроблятися, деталізуватися. На різних стадіях розвитку накладаються ефекти виборчих ідентифікацій з кожним з батьків. Крім того, мають місце певні спроби розототожнення, які діють як стимул розвитку. Ранні ідентифікації допрацьовуються більш пізніми. Остаточний результат цих процесів - гендерна ідентичність, що включає безліч елементів з багатьох стадій розвитку.

Проблеми з гендерною ідентичністю, як правило, є результатом порушення ідентифікації в період розвитку: надмірна ідентифікація хлопчика з матір'ю може призвести до фемінізації, а дочки з батьком - до маскулінізації.

Гендерна самоідентичність, як специфічні психологічні установки, пов'язана з одного боку, з статевим диморфізмом, а з іншого - із соціокультурними умовами, які відображаються в соціальних нормах

маскулінності як орієнтації на досягнення і фемінності - як орієнтації на комунікативність [39, с.44].

Самоусвідомлення певної гендерної ідентичності здебільшого залежить від несвідомих фантазій про те, що має славу чоловічим або жіночим. Хлопчик в подібній ситуації знаходиться в більш виграшному положенні, оскільки він без праці визначає свою статеву приналежність, спостерігаючи і торкаючись свого статевого члена.

Сучасні дослідження статевої ідентичності вказують на складний характер цього особистісного утворення. Воно розглядається, насамперед, як усвідомлення і переживання індивідом позиції «Я» по відношенню до якихось образів-еталонів статі.

Гендерна ідентичність розглядається як внутрішня динамічна структура, що інтегрує окремі сторони особистості, пов'язані з усвідомленням і переживанням себе як представника певної статі, в єдине ціле без втрати їх своєрідності.

Як у будь-якому складному психологічному освіту, в гендерній ідентичності виділяються три компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий. У нашу операціональну модель гендерної ідентичності увійшли два: когнітивний та емоційний. У даній моделі виділяються позитивна гендерна ідентичність і відхилення від неї. Під позитивної гендерною ідентичністю розуміється така конфігурація елементів ідентичності, що забезпечує людині емоційне благополуччя, високий рівень самоприйняття та оцінки з боку суспільства.

В основі адекватного типу ідентичності лежить диференціація суб'єктивного простору за ознакою статі та проекція власного «Я» в ту область, яка відповідає біологічній статі індивіда. Це відповідає об'єднанню в психологічне "Ми" представників своєї статі і протиставлення її психологічному "Вони", що включає представників протилежної статі.

Психічний стан і самопочуття юнаків з незавершеною психосексуальною ідентифікацією значно гірше, ніж у тих, хто так чи інакше

завершив цей процес, вони більше потребують психотерапевтичної допомоги, частіше роблять спроби самогубства і т.д.

Статева ідентифікація протікає по-різному в хлопчиків і дівчаток. Так, для дівчаток характерні більш виражені емоційна сприйнятливність і реактивність, більш гнучке пристосування до конкретних умов, велика комфортність поведінки, схильність апелювати до суджень дорослих, більш старших, до авторитету сім'ї, прагнення опікувати молодших. У дівчаток значно вищий інтерес до своєї зовнішності. Специфіка статевої поведінки виражається в поєднанні кокетства з сором'язливістю і соромливістю. У повсякденній діяльності дівчинки, як правило, більш акуратні, старанні і терплячі, ніж хлопчики. У школі вони краще встигають по гуманітарних предметах.

Хлопчики більше цікавляться областю відстороненого. Вони менш комфортні, ніж дівчата; більш розкуті в поведінці, гірше підпорядковуються суспільним вимогам. Тому в несприятливих умовах середовища в них легше виникає негативне ставлення до школи [45, с.44].

Багато переживання, пов'язані зі ставленням до себе, до своєї особистості, у підлітків негативні. Значною мірою це пов'язано з тим, що підліток дивиться на себе як би «ззовні», інтеріоризує уявлення та оцінки дорослих, в яких позитивні сторони особистості представлені дуже абстрактно, невизначено і майже не змінюються з віком, а негативні - конкретні, різноманітні і постійно доповнюються новими фарбами. Часто підлітки дають собі негативну характеристику, приводячи довгий список недоліків і вказуючи лише одне якість своє, яка їм подобається. Спроби самоаналізу, порівняння себе з іншими дозволяють підлітку побудувати набагато більш складне уявлення про себе.

Іноді ці переживання, зазвичай ретельно приховувані навіть від близьких людей, прориваються назовні. Необхідно вчити підлітка виробляти власні критерії оцінки себе, бачити себе «зсередини» і розуміти свої переваги, спиратися на сильні сторони своєї особистості.

До кінця підліткового віку складається досить розвинене самосвідомість. Відбувається поступовий перехід від оцінки, запозиченою у дорослих, до самооцінки, виникає прагнення до самовираження, самоствердження, самореалізації, самовиховання і т.д., до формування позитивних якостей і подолання негативних. Здатність до постановки перспективних завдань надає новий сенс навчальної діяльності, відбувається поворот до нових завдань: самовдосконалення, саморозвитку, самоактуалізації. Криза переходу до юності (15-18 років) пов'язаний з проблемою становлення людини як суб'єкта власного розвитку. Завершується психологічне, соціально-психологічне і особистісне самовизначення вже за межами шкільного віку, в середньому між 18 і 21 роками.

Незважаючи на те, що стать людини є біологічним фактом, прийняття або відкидання своєї мужності чи жіночності залежить від психологічних факторів - від почуттів, що сформувалися в дитинстві. З моменту народження дитина, батьки якої хотіли дитину іншої статі, може піти неправильним шляхом розвитку. Хоча більшість батьків люблять дитину незалежно від її статі, деякі з них так і не можуть примиритися з розчаруванням, і тоді дитина відчуває себе непотрібною, зайвою, відсунутою в сім'ї на другий план. Діти, батьки яких відкидають їх стать, теж, ймовірно, будуть відкидати свою стать. Вони можуть прагнути відповідати очікуванням батьків, часто втрачаючи власну реалістичну статеву ідентичність. Батько тієї ж статі, що і дитина, є для нього важливим зразком поведінки. Хлопчики намагаються ототожнювати себе з особами чоловічої статі, наслідуючи їх поведінки, приймаючи їх позитивні або негативні установки по відношенню до різної статі і на підставі цього роблячи висновки про те, яким повинен бути чоловік. Аналогічно і дівчатка, наслідуючи своїм жіночим моделям, переймають їх поведінку і установки.

Діти, які не мають достовірної моделі поведінки своєї статі, часто ображаються на людей, або не довіряють людям з ними статі.

Розмірковуюючи про особливості протікання ідентифікації, слід згадати про такий феномен, як прихильність. Прихильність можна визначити як емоційний вид відносин, що характеризується позитивною установкою на об'єкт прихильності і залежність від нього. Можна сказати, що прихильність - це форма емоційної комунікації, заснована на задоволенні дорослими формуються у дитини потреб в безпеці й любові.

Прихильність до матері - необхідна фаза в нормальному психічному розвитку дітей, у формуванні їх особистості. Вона сприяє розвитку таких соціальних почуттів, як подяку, чуйність і теплоту у відносинах, тобто істинно людських якостей.

Для розвитку прихильності необхідний досить тривалий і стійкий контакт дорослого з дитиною. Малюк, користуючись підтримкою та захистом матері, привчається бути активним і впевненим у собі. Ось чому більшість дітей, прив'язаних до матері в перші роки життя, відрізняє надалі наявність достатньої самостійності та незалежності в діях і вчинках [43, с.59].

«Прихильність до матері - перший груповий феномен в системі цих відносин дитини.» [Захаров А.І., 1986]. Одностороння прихильність до одного з батьків після трьох років вказує на проблеми у відносинах з іншим батьком. Чим більше дитина боїться одного з батьків, тим більше він прив'язаний до іншого. Труднощі в спілкуванні з однолітками тієї ж статі будуть більше у дітей, які продовжують бути односторонньо прив'язаними до батьків протилежної статі [40, с.57].

1.5 Гендерна ідентичність підлітків і поведінка в конфліктній ситуації

Гендерні конфлікти і кризи гендерної ідентичності, як внутрішньо особистісні прояви, властиві сучасним чоловікам і жінкам, є тими феноменами, які нерідко потрапляють у поле зору зарубіжних і вітчизняних психологів і соціологів, які займаються гендерними проблемами. У літературі гендерної спрямованості описані види гендерних конфліктів, приділено увагу визначенню понять «гендерний конфлікт» і «криза гендерної

ідентичності» і конкретизовано смисловий зміст цих феноменів, проаналізовано причини виникнення кризи гендерної ідентичності, розроблені, апробовані і описані способи психологічної допомоги чоловікам і жінкам, які опинилися в ситуації кризи гендерної ідентичності.

Актуальними, але недостатньо дослідженими питаннями тематики гендерних особистісних конфліктів і криз гендерної ідентичності, є, по-перше, питання, що стосуються конкретизації причин виникнення конфліктів гендерного змісту. Тут важливо систематизувати міждисциплінарні та спеціалізовані (гендерні) теоретичні підходи і напрямки, які володіють затребуваними інтерпретаційними можливостями. Друга група актуальних тем дослідження гендерних конфліктів і криз ідентичності пов'язана з практичною діяльністю фахівців-психологів, які надають психологічну допомогу чоловікам і жінкам, які переживають кризові та конфліктні стану. Значущим напрямом роботи є не тільки розробка теоретичних і методичних основ процедур психологічної допомоги чоловікам і жінкам, які перебувають у стані гендерних конфліктів і криз, але й визначення напрямків роботи, пов'язаної з попередженням конфліктів гендерного змісту.

Більшість концепцій гендерних особистісних конфліктів (рольовий конфлікт працюючої жінки, екзистенційно-гендерний конфлікт, конфлікт боязні успіху та ін) сформувалося на основі добре відомих теоретичних психологічних та соціологічних орієнтацій. Розглянемо відомі теорії, що пояснюють причини гендерних конфліктів.

Рольові теорії, розроблені в інтеракційному напрямку, використовуються для пояснення причин рольових гендерних конфліктів. Рольовий конфлікт працюючої жінки - яскравий приклад межролевої особистісного конфлікту, що виявляється як зіткнення традиційних нормативних вимог до рольового поведінки жінок і реальної ситуації їх життєдіяльності. Рольовий конфлікт - соціальна ситуація, в якій від одного і того ж індивіда очікуються несумісні один з одним рольові дії. Коли жінка одночасно виконує три свої основні ролі (батьківську, професійну і

подружню) ймовірність виникнення рольового внутрішньо особистісних конфліктів дуже велика, так як у жінки просто не вистачає фізичних ресурсів для повноцінного виконання цих ролей. Конфлікт між ролями частіше виникає, якщо жінка в однаковій мірі орієнтована і на професійний розвиток, і на свою сім'ю, тобто на професійну і сімейну самореалізацію. У цьому випадку численні приписи-вимоги різних соціальних ролей, виконуваних особою, перешкоджають їх успішній реалізації. Протиріччя між основними ролями жінки неминуче («чим більше приділяєш уваги роботі, тим більше страждає сім'я», і навпаки).

Найбільшого поширення в плані пояснювальних інтерпретацій виникнення різних видів гендерних конфліктів отримала теорія гендерної соціалізації, яка спирається на такі психологічні підходи, як психоаналітичний, когнітивістської, необіхевіористської.

Основні положення теорія гендерної соціалізації: 1) чоловіки і жінки виростають у різних соціально-психологічних контекстах; 2) ці контексти мають вирішальний вплив на подальше функціонування чоловіків і жінок: у чоловіків виникають проблеми у сфері сімейної самореалізації, а у жінок - у сфері професійної самореалізації [37, с.33].

У процесі диференційованої по статі соціалізації у особистості формуються уявлення про себе, які обмежують її можливості. Виховуючи хлопчиків і дівчаток по-різному, батьки і педагоги орієнтують їх на виконання полоспеціфічних ролей і не готують дітей до інших ролей, які їм, швидше за все, доведеться виконувати. Диференційована по статі соціалізація також обмежує професійний вибір хлопчиків і дівчаток, вибудовуючи додаткові (суб'єктивні) бар'єри на шляху їх професійного розвитку в дорослому віці. Традиційний варіант гендерної соціалізації може призводити до конфлікту нереалізованих бажань. Такий внутрішньо особистісний гендерний конфлікт розгортається в ситуації зіткнення нормативних приписів по відношенню до традиційної чоловічої і жіночої

поведінки та індивідуальних потреб особистості в реалізації не полоспеціфічних інтересів і бажань.

Концепція андрогінності. У даній концепції обґрунтовується теза про те, що людина з андрогінними характеристиками можуть функціонувати більш ефективно і в більш різноманітних умовах, ніж людина, що володіє більш традиційними чоловічими або жіночими якостями. До появи концепції андрогінності єдино правильним вважався варіант такого розвитку особистості, при якому чоловікам повинні бути притаманні виключно маскулінні характеристики особистості, а жінкам - фемінінні. «Подібна гендерна поляризація катастрофічно і без усякої потреби обмежувалась людськими можливостями, залишаючи кожній особистості право лише на половину повного особистісного потенціалу в рамках культурного визначення гендерної відповідності».

Прояви не відповідають статі якостей особистості та особливостей поведінки розглядалися як девіації та патології особистісного розвитку. Дівчата й жінки, які мають маскулінні характеристики, і хлопчики і чоловіки з фемінінних рис особистості відчували дуже сильний тиск з боку соціуму пов'язаних із засудженням і заборонаю не типової статі особистісних і поведінкових проявів. Природно, що такі люди гостро переживали стан невідповідності зовнішнім полоспеціфічним нормам, їм був притаманний конфлікт невідповідності очікуванням.

Основне значення концепції андрогінності полягає в тому, що в ній теоретично обґрунтовується і емпірично доводиться можливість для особистості мати одночасно і маскулінні та фемінінні риси. Людині не потрібно відмовлятися від тих своїх якостей і моделей поведінки, які його суспільство вважає невідповідними його або її полу. Тому концепція андрогін несе в собі конструктивний пояснювальний потенціал для подолання внутрішніх конфліктів, викликаних невідповідністю нормативним очікуванням-вимогам.

У 70-ті роки ХХ століття, коли була створена концепція андрогінності, вона була дуже популярна, проте в даний час вона є об'єктом критики навіть з боку своїх авторів. Так, С. Бем висловлює такі критичні зауваження на адресу концепції андрогінності: «... концепція андрогінності водночас настільки гендерно-нейтральна, настільки утопічна і настільки позбавлена будь-якої реальної зв'язку з історичною дійсністю, що вона навіть не визнає існування гендерної нерівності, не кажучи вже про те, щоб представити концептуальний чи історичний аналіз цієї нерівності. Концепція андрогінності відтворює - і тим самим матеріалізує - ту саму гендерну поляризацію, яку вона намагалася послабити. Як це відбувається? За рахунок надання маскулінності і фемінінності характеру концептуальних даностей ». Маскулінність і фемінінність не є глибинними структурами особистості, а являють собою стереотипні визначення, впроваджені в культурний дискурс.

Найбільший внесок у пояснювальні моделі виникнення гендерних конфліктів особистості вносить теорія гендерної схеми, яка спирається на теорію соціального навчання і теорію когнітивного розвитку. Ця теорія була розроблена Сандрою Бем в 1977 році. Тут феномен виникнення гендерних конфліктів пояснюється за допомогою гендерної схеми. Застосування гендерних схем сприяє стандартизації та одноманітності індивідуальних соціально-психологічних реакцій, а часте їх використання перешкоджає адекватному сприйняттю різноманіття світу, що в свою чергу гальмує розвиток адаптивних і творчих можливостей особистості. У залежності від особливостей використання гендерних схем люди діляться на статевотипізованих і нестатевотипізованих. Статевотипізовані особистості вдаються до схем постійно і тому сприймають світ виключно в дихотомічних термінах протистояння чоловічого і жіночого; нестатевотипізовані особистості майже не використовують гендерні способи категоризації світу, виходячи за межі стереотипного світосприйняття і самооцінки. Кожна людина в залежності від особливостей власного когнітивного розвитку і соціальної ситуації, в якій він опинився, буде більшою чи меншою мірою

гендерно-схематизовано, а, отже, буде в більшій чи меншій мірі піддається нормативному тиску в плані статевоспецифічної поведінки, що буде сприяти або не сприяти виникненню гендерних конфліктів [27, с.33].

Поряд з широко відомими концепціями, що володіють продуктивними пояснювальними моделями аналізу внутрішньо особистісних гендерних конфліктів, може бути запропонована і нова теоретична модель - концепція гендерної компетентності.

Дана концепція спирається на основні положення гендерної теорії. Вона не лише пропонує ще один варіант пояснення причин гендерних конфліктів, але й концентрує свою увагу на шляхи і способи запобігання особистісних конфліктів гендерного змісту.

У процесі гендерної соціалізації хлопчики і дівчатка з часом перетворюються на маскулінних і фемінінних дорослих людей, які добровільно беруть різні і нерівні ролі, уготовані їм у андроцентричному і гендерно-поляризуючому суспільстві. Гендерно-поляризаційні подання про справжнього чоловіка і справжню жінку є нормативними еталонами для людей, що живуть в сучасному суспільстві. У свідомості чоловіків і жінок утверджується думка, що їх особливості - це просто даність, а щось, що вони повинні постійно створювати і реконструювати з метою наближення до нормативного стандарту. Андроцентрична культура змушує чоловіків серйозно турбуватися з приводу свого гендерної поведінки. Андроцентризм ґрунтовно знецінює і придушує будь-які думки, почуття і вчинки чоловіків, які в культурі визначені як жіночі. Образ «справжнього» чоловіка включає такі характеристики, як професійна успішність, гідний соціальний статус, матеріальне благополуччя, фізична сила і витривалість, стриманість у прояві емоцій. Найбільш гостро чоловіками переживається зовнішня оцінка їх недостатньої матеріальної заможності, неможливості створити гідні умови життя членів своєї сім'ї. Коли чоловіки відчують свою безпорадність у повсякденному житті і їх маскулінність опиняється під загрозою через відчуття безсилля, то ця ситуація приводить до особистісних проблем [9,43].

Жінки відчують сильний тиск з боку традиційної культури іншого роду. Образ «справжньої жінки» включає успішність виконання побутової та репродуктивної функцій, а жінки, не здатні мати дітей, майже неминуче відчують, що вони не «справжні» жінки. Більш того, екстраординарне акцентування культури на тому, що справжня жінка сексуально приваблива для чоловіка, змушує величезна кількість немолодих жінок турбуватися про те, що їх статус справжньої жінки зникне безнадійно і назавжди. Це змушує жінок йти на надмірні витрати часу, енергії та грошей в гонитві за красою.

Люди по-різному прихильні традиційним моделям статево рольової поведінки, презентуючих інститутами гендерної соціалізації. Статевотипізовані люди (частіше гранично фемінінні жінки і вкрай маскуліні чоловіки) особливо сильно мотивовані у плані реалізації в своїй поведінці нормативних статево рольових стандартів, їм близькі традиційно-патріархатні подання. Вони активно придушують у собі будь-яку поведінку, яка може бути розцінено оточуючими як невластиве гендеру. Загальна самооцінка особистості в таких чоловіків і жінок дуже тісно пов'язана з їх гендерної самооцінкою.

Гендерно-некомпетентні (статевотипізовані) чоловіки і жінки не можуть звільнитися від тиску гендерно-поляризованої і андроцентричної культури, тому вони часто переживають конфліктні стану нереалізованих особистих прагнень і невідповідності очікуванням. Почуття внутрішньої напруги та дискомфорту, ущемлення і нереалізованості вимагають виходу, ці деструктивні почуття можуть знайти вихід в поведінкових проявах, пов'язаних з придушенням і утиском прав інших - представників іншої статевої групи. В основі такої поведінки лежать гендерні забобони (упередження щодо осіб протилежної статі) [38, с.47].

Упередження - це соціальна установка з спотвореним змістом її когнітивного компонента, внаслідок чого людина сприймає деякі соціальні об'єкти в неадекватному вигляді. З когнітивним компонентом упередження часто пов'язаний сильний, тобто емоційно насичений афективний компонент.

У результаті забобон зумовлює не тільки викривлене сприйняття соціальних об'єктів, але й неадекватні дії по відношенню до них. Таким чином, гендерні упередження - це соціальна установка з негативним і спотвореним змістом, це упереджена думка, по відношенню до представників іншої статі.

У гендерних упередженнях відображені розповсюджені норми статевоспецифічної поведінки, тому упередження виникають по відношенню до тих суб'єктів, які, як видається, порушують норми традиційного рольової поведінки чоловіків і жінок. Так, наприклад, добре відомі упередження щодо жінок-політиків, жінок-вчених, жінок-водіїв автомобільного транспорту і щодо чоловіків, що виконують роль домашньої господині. Забобони - деструктивний аспект соціальної поведінки людини. Тому саме поведінковий компонент упереджень, тобто реальні поведінкові прояви та практики, свідчить про наявність у людини упереджень по відношенню до будь-якої групи людей.

Розглянемо форми гендерних упереджень. Як підставу класифікації форм упереджень можна використовувати такий показник як ступінь деструктивності впливу на об'єкт упередження.

Сама слабка форма прояву упередження - це невербальне вираження антипатії (зневажливий тон, насуплені брови, негативні похитування головою, щільно зімкнуті губи і ін), що демонструються в ситуаціях, коли поведінка чоловіків або жінок не відповідає традиційним нормам статевоспецифічної поведінки.

Ще одна відносно слабка форма прояву гендерних упередження представлена вербальним вираженням антипатії до представників іншої статі: сексистські анекдоти, що висміюють чоловічі і жіночі якості особистості та особливості поведінки (анекдоти про блондинок, жінок-вчених, жінок-водіїв автомобільного транспорту); висловлювання, принижуючі гідність жінок чи чоловіків («Це не жіночого розуму справа», «Жінкам (чоловікам) це не зрозуміти», «Це не чоловіча поведінка»);

тенденція інтерпретувати мотиви поведінки помилковим чином («У вас, чоловіків, - одне на умі», «Жінка ніколи б так не надійшла »).

Третя форма гендерних упереджень - це уникнення групи, по відношенню до якої є упередження. Ця форма упередження проявляється у вигляді різних форм женоненависництва - чоловікненависництва. Усе ще мають місце ситуації категоричного неприйняття жінок до деяких чоловічі співтовариства (наприклад, забобон «Жінка на кораблі - до нещастя»). Поширена викривлене сприйняття і уникнення жінок-феміністок (феміністки сприймаються як некрасиві й нещасні в особистому житті жінки, які ненавидять чоловіків; від феміністок краще триматися подалі).

Четверта форма гендерних забобонів відноситься до поведінки з вираженою деструктивністю. Це конкретні дії, що призводять до дискримінації членів групи. Дана форма забобонів поширена у відношенні тих жінок і чоловіків, які претендують на місця або вже працюють в нестатевоспецифічних сферах професійної діяльності. Феномени «скляної стелі», «липкої статі», «скляних стін» як прояв дискримінації щодо жінок багато разів описані в сучасній літературі. Приклади про відмінності в зарплаті чоловіків і жінок, про існуючий нерівності їх статусних позицій також добре відомі.

Найсильніша за ступенем деструктивності поведінки форма прояву забобонів обумовлена агресивними упередженнями, які проявляються в актах насильства. Поширеними проявами цієї форми поведінки є зґвалтування, фізичне і психологічне насильство в сім'ї, яким жінки піддаються частіше, ніж чоловіки [11, с.50].

Відмінності в агресії може пояснюватися гендерними ролями, які заохочують прояв чоловіками агресії в деяких формах, у той час як агресивність у жінок не вітається. Чоловіків нерідко примушують до агресії оточуючі, ставлячи під сумнів їх суспільне становище або самоповагу. Жінки навпаки відчують збентеження, якщо доводиться проявляти агресію на людях. Чоловіки віддають перевагу ролі, в яких потрібно прояв агресії (у

військовій або спортивної областях) у той час як для більшості жінок агресивність абсолютно недоречна (наприклад, мати, секретарка, вчителька).

З вищевказаного можна зробити висновок, що емоції і почуття у чоловіків і жінок однакові, але в зв'язку з їх гендерними ролями вони висловлюють їх по-різному [29,с.59].

Одним із шляхів і способів, спрямованих на попередження конфліктів гендерного змісту, може бути такий напрямок роботи з різними групами населення, як формування гендерної компетентності. Гендерна компетентність розуміється, як здатність людини як представника певної статі ефективно функціонувати у сфері міжгрупової і міжособистісної взаємодії. До складу гендерної компетентності входять: 1) знання про існуючі ситуації гендерної нерівності, факторів та умов, що їх викликають; 2) вміння помічати і адекватно оцінювати ситуації гендерної нерівності в різних сферах життєдіяльності; 3) здатність не проявляти в своїй поведінці гендерно дискримінаційних практик, 4) здатність вирішувати свої гендерні проблеми і конфлікти, якщо вони виникають.

Формування гендерної компетентності - це цілеспрямована діяльність, в результаті якої людина стає здатною бути компетентним у ситуаціях з вираженою гендерною складовою. Іншими словами - це рух у напрямку від гендерної некомпетентності до компетентності, тобто придбання та освоєння гендерних знань, умінь і способів гендерно-коректної поведінки [29, с.65].

Висновки до першого розділу

В даному розділі було розглянуто юнацький вік, який є сензитивним для становлення особистісної ідентичності.

Проблема статевої ідентифікації дівчат та юнаків цього віку і факторів, які на неї впливають в сучасних умовах є надзвичайно значущою, насамперед, у зв'язку із зростаючими вимогами до формування активної, творчої особистості, здатної знайти своє місце в житті, самовизначитися та реалізувати себе, а також у зв'язку з необхідністю визначення духовного потенціалу юнаків, чий цінності багато в чому є відображенням цінностей

суспільства.

Психологічна стать – це сукупність сексуальної ідентичності, відчуття і усвідомлення своєї статевої приналежності: пов'язані з нею психосоціальні орієнтації (наприклад, потяг до протилежної статі) і соціосексуальні орієнтації, тобто інтерналізовану систему статевої ролі, в руслі яких індивід розрізняє критерії «чоловічності» і «жіночності», оцінюючи себе за цими критеріями, претендує на відповідну діяльність і соціальний статус [10, с.54].

Статева ідентифікація – це ототожнення себе з представниками визначеної статі, проявляється в єдності поведінки і самосвідомості індивіда, який відносить себе до конкретної статі і орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі [11, с.34].

А.Белкін вважає, що «в нормі статева ідентифікація протікає природно і не потребує активності свідомості» [7, с.56]. Звідки можна підкреслити те, що необхідно забезпечити умови для нормального розвитку статевої ідентифікації.

Аналізуючи теорії гендерної ідентифікації можна зробити висновок, що на формування статевої ідентичності впливають і вродженні, генетично-обумовлені фактори і, ті які виробляються в процесі соціалізації.

Юнацька стадія статево-рольової соціалізації виявляється вирішальною у формуванні гендерного типу особистості. Це обумовлюється тим, що в юнацький період формується зріла гендерна ідентичність як усвідомлення індивідом своєї статевої належності, як суб'єктивне осмислення, переживання статевої ролі, яке виявляється у єдності статевого усвідомлення та поведінки. На юнацький період припадає остаточне формування гендерної ідентичності [11, с.36].

РОЗДІЛ 2. ПРОЦЕДУРА ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОДІАГНОСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Учасники дослідження. Група підлітків у кількості 50 чоловік, які навчаються в 8-их класах, створюючи групи за статтю (25 хлопчиків, 25 дівчаток). Див. табл. 2.1

Таблиця 2.1

Загальна кількість респондентів дослідження

Стать	N
Юнаки	25
Дівчата	25

Примітка: N- кількість респондентів

Методики дослідження. Для вибору адекватного інструментарію, ми познайомилися з існуючими техніками і методиками, які спрямовані на діагностику гендерної ідентичності та впливаючих на її розвиток допоміжних чинників.

Під час організаційного етапу була обрана база для дослідження, формувалася вибірка випробовувань, визначна діагностична методика, план дослідження. З підлітками була проведена бесіда, в якій розглядали поняття «статеврольова ідентичність», «агресія», «агресивна поведінка», форми та особливості прояви агресії, конструктивні способи вираження агресії в суспільстві та ін. Розмова з підлітками проводилася з метою також їх мотивації до участі дослідженні. На дослідному етапі було проведено тестування, під час якого, кожному випробуваному був запропонований бланк або опитувальник. Виходячи з мети розпочатого дослідження, ми використовувалася тест К. М. Томаса «Стилі конфліктної поведінки», «Особистісна агресивність і конфліктність» Ільїн, Ковальов, Методика виміру рівня андрогінності С. Бем, Методика визначення психологічної статі О. Г. Лопухової, Методика Т. Лірі (спрямована на Вивчення маскулінних та

фемінних характеристик образів-Я); для дослідження уявлення суб'єкта про себе та ідеальне "Я", а також для вивчення взаємин у малих групах.

Методика вимірювання ступеня андрогінності С. Бем. Методика була запропонована С. Бем для діагностики психологічного статі і визначає ступінь андрогінності, маскулінності і фемінності особистості.

Опитувальник містить 60 тверджень-якостей, на кожне з яких випробуваний відповідає «так» чи «ні», оцінюючи тим самим наявність або відсутність у себе названих якостей. Опитувальник може застосовуватися і у формі експериментального рейтингу. У такому випадку оцінка випробуваного за представленими якостям здійснюється компетентними суддями - людьми, які добре знають випробуваного.

Методика визначення психологічної статі О. Г. Лопухової діагностує психологічну статі особистості, а саме: вимірює рівень вираженості маскулінних та фемінних характеристик та, відповідно, дозволяє визначити структуру психологічної статі досліджуваних. Відповідно до Моделі експериментального Дослідження, офіційних засідань тест оцінює не тільки наявність маскулінних та фемінних складових психологічної статі, але й бажаний рівень маскулінності / фемінності. Отже, тест діагностує не тільки існуючий рівень вираженості маскулінних та фемінних рис, но й бажані маскулінно-фемінні характеристики, що дозволяє визначити рівень статевої самооцінки, яка є важливим діагностичним чинником в контексті даного дослідження.

Опитувальник містить 118 тверджень-якостей, (див. додаток Б), на кожне з яких випробуваний відповідає «так» чи «ні», оцінюючи тим самим наявність або відсутність у себе названих якостей.

Російськими вченими Є.П. Ільїним і П.А. Ковальовим розроблені методики «Особистісна агресивність і конфліктність» та «агресивна поведінка». Перша методика призначена для виявлення схильності суб'єкта до конфліктності і агресивності як особистісної якості. Друга - спрямована на виявлення стриманості-нестриманості і виявлення типу агресивної поведінки

(див. додаток В).

Також в своєму дослідженні ми використовували тест Томаса "Стиль поведінки в конфліктній ситуації". Для визначення стилю поведінки особистості в конфліктній ситуації була застосована методика американського соціального психолога К.Н. Томаса (1973). Вона допомагає виявити типові способи реагування респондентів на ті або інші конфліктні ситуації. З її допомогою можна визначити, наскільки людина схильна до суперництва й співробітництва, чи прагне вона до компромісів, чи уникає конфліктів або, навпаки, намагається загострити також їх. Мета даної методики: здобути одання про виразність тенденції до прояву відповідних форм поведінки в конфліктній ситуації (див. додаток Г).

Методика створена Т. Лірі (Т. Ліар), Г. Лефоржем, Р. Сазек в 1954 р. і призначена для дослідження уявлень суб'єкта про себе і ідеальному "Я", а також для вивчення взаємин у малих групах. За допомогою даної методики виявляється переважаючий тип відносин до людей в самооцінці та взаємній оцінці.

Опитувальник містить 128 оціночних суджень, (див. додаток Д), з яких у кожному з 8 типів відносин утворюються 16 пунктів, упорядкованих по висхідній інтенсивності. Методика побудована так, що судження, спрямовані на з'ясування будь-якого типу відносин, розташовані не підряд, а особливим чином: вони групуються по 4 і повторюються через рівну кількість визначень. При обробці підраховується кількість відносин кожного типу.

Т. Лірі пропонував використовувати методику для оцінки спостережуваного поведінки людей, тобто поведінки в оцінці оточуючих ("зі сторони"), для самооцінки, оцінки близьких людей, для опису ідеального "Я". Відповідно до цих рівнями діагностики змінюється інструкція для відповіді.

Шкала Спілбергера-Ханіна «Психологічний тест особистісної тривожності». При вивченні особистісної тривожності використовувалася методика Спілбергера-Ханіна (див. додаток Ж). Вимірювання тривожності як властивості особистості особливо важливо, оскільки це властивість багато

в чому обумовлює поведінку суб'єкта. Під особистісною тривожністю розуміється стійка індивідуальна характеристика, що відображає, схильність суб'єкта до тривоги і передбачає наявність у нього тенденції сприймати досить широкий "віяло" ситуації як загрозові, відповідаючи на кожен з них певною реакцією.

Методика була запропонована Сандрою Бем (Sandra L. Bem, 1974) для діагностики психологічної статі й визначає ступінь андрогінності, маскулінності й фемінності особистості. Опитувальник містить 60 тверджень (якостей), на кожне з яких випробуваний відповідає «так» або «ні», оцінюючи тим самим наявність або відсутність у себе названих якостей. Опитувальник може застосовуватися й у формі експертного рейтингу. У такому випадку оцінка випробуваного по представлених якостях здійснюється компетентними суддями - людьми добре знаючими випробуваного (чоловік, дружина, батьки).

Психологічна статя. Кожна людина є власником безлічі психологічних рис характеру. Деякі риси є начебто «безстатевими», універсальними, а деякі риси традиційно зв'язуються з типово чоловічою або типово жіночою психологією. Деякі типові чоловічі або жіночі риси мають свої еволюційно-генетичні й фізіологічні підстави, передумови. Наприклад, рівень агресивності й доміантності (розглянуті як типово чоловічі риси), як виявилось, корелює з рівнем концентрації в індивідів чоловічих статевих гормонів – андрогенів. Інші риси формуються в процесі соціалізації, виховання й розвитку особистості. Не випадково ж існують соціальні стереотипи маскулінності й фемінності. Хоча щодо переваги, то придбання тих або інших типово чоловічих або типово жіночих психологічних рис відбувається в результаті спільного впливу обох груп факторів – біологічного й соціального порядку. У цьому контексті психологічна статя радикально відрізняється від статі біологічної. Зупинимось коротко на трьох основних поняттях, про які прийнято говорити у зв'язку з феноменом «психологічна статя» – маскулінність, фемінність, андрогінність.

Маскулінність. До типово чоловічих рис традиційно належать такі, як незалежність, наполегливість, домінантність, агресивність, схильність до ризику, самостійність, впевненість у собі. У спеціальних дослідженнях було встановлено (Christiansen K., Knusmann R., 1987), що генералізована спонтанна агресивність, а також сексуальна агресія корелюють із рівнем вмісту андрогенів (чоловічі статеві гормони) у сироватці крові. В іншому дослідженні на вибірці 191 чоловік було показано (Lau Sing, 1989), що маскулінних індивідів відрізняє більшу самоповагу в цілому, а також більше висока самооцінка в області академічних досягнень і власної зовнішності – фізичне Я.

Фемінність. До типово жіночих рис традиційно належать такі, як поступливість, м'якість, чутливість, сором'язливість, ніжність, сердечність, здатність до співчуття, співпереживанню й ін. Соціальні стереотипи фемінності менше стосуються рольових сторін особистості й успішності ділової кар'єри, але при цьому приділяють значну увагу емоційним аспектам.

Андрогінність. Відповідно до існуючих уявлень індивід не обов'язково є носієм чітко вираженої психологічної маскулінності або фемінності. В особистості можуть бути на паритетних засадах представлені істотні риси як маскулінного, так і фемінного типів. При цьому передбачається, що в андрогіна ці риси представлені гармонійно і взаємодоповнено. Вважається, що така гармонійна інтеграція маскулінних і фемінних рис підвищує адаптивні можливості андрогінного типу. При цьому більша м'якість, стійкість у соціальних контактах і відсутність різко виражених домінантно-агресивних тенденцій у спілкуванні ніяк не пов'язані зі зниженням впевненості в собі, а навпроти проявляються на тлі збереження високої самоповаги, впевненості в собі й самоприйняттям. У вже згадуваному вище дослідженні (Lau Sing, 1989) було показано, що андрогіни не уступають маскулінному типу ні за рівнем самоповаги в цілому, ні за рівнем самооцінок академічних досягнень і власної зовнішності (фізичне Я).

У данній частині нашого дослідження описується процедура

дослідження, викладаються методи збору, обробки та інтерпретації емпіричної інформації, етапи дослідження. Дається характеристика досліджуваної групи, описуються основні прийоми перевірки достовірності та надійності даних.

У наступному 3 розділі наводяться результати емпіричного вивчення особистісних особливостей у підлітків з різними типами гендерної ідентичності, здійснюються аналіз і інтерпретація результатів.

Надійність і достовірність результатів дослідження забезпечувалась адекватним підбором методик, достатньою кількістю респондентів та використанням відповідних методів параметричної та непараметричної статистики: одно - факторний дисперсійний аналіз.

РОЗДІЛ 3 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКІВ НА ПОВЕДІНКУ У КОНФЛІКТНІЙ СИТУАЦІЇ

3.1 Виявлення впливу гендерної ідентичності дівчат та юнаків на поведінку у конфліктній ситуації

Аналіз отримання даних показав, що гендерні уявлення старших підлітків зазнався змін порівняно з молодшим віком. Цей перелік полягає у тому, що, по-перше, в образах сучасного чоловіка і жінки з'являються риси, які відсутні в традиційних стереотипах, по-друге, в цих образах преважають загальноособистісні риси. Стереотип маскулінності і фемінності став більш "розмітим". Так, називаючи риси сучасної жінки, дівчатка старшої вікової групи вказують на нові нетрадиційні для жінки риси. Якщо молодші дівчатка акцентують уваги на тому, що жінка перш за все повинна бути хранителькою сімейного вогнища, то старші висловлюють думки, що жінка не повинна бути домосідкою. Більша третина серед них (36.2% опитаних) вважає, що незалежність і самостійність - це обов'язкові риси жінки в сучасному світі. Більше половини старших дівчаток вказують на необхідність для сучасної жінки мати хороший смак в умінні вдягатися, бути елегантною (45,5%). Деякі дівчатка вважають, що важливими рисою для сучасної жінки є вміння вислухати, розділити інтереси чоловіка. Думка про сучасного чоловіка у старших дівчаток дещо відрізняється від традиційного образу чоловіка, який превалює в уявленні молодшої групи. Старші дівчатка вважають, що сучасному чоловікові необхідні такі риси, як почуття гумору (54,5% опитувань), комунікабельність (25%), акуратність, хороший смак, вміння елегантності одягатися, слідкувати за своєю зовнішністю.

Отже, уявлення про сучасне жінку і сучасного чоловіка у дітей з віком зазнає змін. У формуванні гендерно-рольових стереотипів молодших дітей домінуючим чинником, як правило, є сім'я. Як відомо, сім'я є носієм більш консервативних цінностей у порівнянні з іншими соціальними групами. У

старших підлітків стереотипи фемінності і маскулінності включаються нові гендерні риси, які обумовлені сучасним суспільством. Це пояснюється тим, що в старшому підлітковому віці вплив сім'ї на формування гендерно-рольових стереотипів однозначно послаблюється. Вирішальну роль у цьому процесі починають відігравати інші фактори, пов'язані зі включенням підлітків у більш широке коло соціальних груп. У молодшому віці на формування особистих рис домінуючий вплив здійснюють охоронні фактори, тобто такі, що сприяють збереження у людини рис, притаманних духовному укладові групи, яка характеризується "типової психологією" (психологія, що склалася за законом пристосування до суспільно-економічних умов та потреб). У старшому віці на формування особистості більший вплив починають здійснювати руйнівні чинники, тобто такі, які прагнуть послабити або знищити дію охоронних факторів і привнести в психіку підростаючої особистості нові риси, чужі, або навіть ворожі світоглядом рідної її групи. Образи чоловіка і жінки у хлопчиків виявилася більш стереотипними порівняно з уявленнями дівчаток. Може це пов'язано з тим, встановлення дослідниками чинником, що прагнення хлопчиків відповідати гендерній ролі виявляється у більшій стереотипізації також їх поведінки. У підлітковому віці нормативні уявлення виявляються переважно жорсткими і стереотипними що до хлопчиків. Бажаючи укріпитись в своїй чоловічій ролі, хлопчик всіляко підкреслює свою відмінність від жінки, намагаючись подолати всі, що може бути сприйняте як виявлення жіночності [35, с.44].

3.2 Визначення ступеню андрогінності, маскулінності і фемінності особистості підлітків віком 13-14 років.

Після проведення дослідження були отримані наступні показники.

Таблиця 3.1

Загальний показник розподілу психологічної статі серед підлітків за методикою С.Бем.

Стать	М		F		IS	
	N	%	N	%	N	%
Юнаки	18	72%	5	20%	2	8%
Дівчата	1	4%	24	96%	0	0

Примітка: М – показник маскулінності, F – показник фемінності, IS – показник андрогінності, N – кількість респондентів, % - відсоток

За отриманими результатами можна зробити висновок, що серед хлопчиків домінуючою є маскулінність (72%), а серед дівчат – фемінність (96%), також можна зазначити те, що серед дівчат є відсутнім показник андрогінності, що свідчить про чітко виражену психологічну фемінність. При цьому нами не було виявлено андрогінних дівчат, а серед хлопців даний показник не є суттєво значущим (8%). Також в обстеженій вибірці не виявлено підлітків, чий гендерний портрет можна було б віднести до недиференційованого типу.

Результати дослідження середніх показників визначення рівня андрогінності та психологічної статі серед підлітків за методикою С.Бем.

Таблиця 3.2

Середній показник визначення рівня андрогінності та психологічної статі серед підлітків

№	F ± m	M ± m	IS ± m
Юнаки	12.3 ± 0.3	17.9 ± 0.2	- 13.0 ± 0.3
Дівчата	19.3 ± 0.2	12.8 ± 0.3	15.0 ± 0.3

Примітка: М – показник маскулінності, F – показник фемінності, IS – показник

андрогінності, m – похибка середнього

За отриманими результатами можна зробити висновок, що серед чоловіків домінує (17.9 ± 0.2) ступінь маскулінності. А також показник андрогінності (-13.0 ± 0.3) свідчить про те, що серед підлітків ярко виражений ступінь маскулінності, що говорить про наявність таких чоловічих рис, як незалежність, наполегливість, домінантність, агресивність, схильність до ризику, самостійність, впевненість у собі.

Що стосується жінок, то аналізуючи результати середніх показників психологічної статі, то домінуючою виявляється фемінність (19.3 ± 0.2). А також показник андрогінності (15.0 ± 0.3) свідчить про ярко виражений ступінь фемінності, що говорить про наявність на високому рівні серед жінок таких рис, як поступливість, м'якість, чутливість, сором'язливість, ніжність, сердечність, здатність до співчуття, співпереживанню й ін.

Таблиця 3.3

Загальний показник визначення психологічної статі серед підлітків за методикою О.Г.Лопухової

Стать	М		F		А	
	N	%	N	%	N	%
Юнаки	16	64%	8	32%	0	0
Дівчата	4	16%	20	80%	0	0

Примітка: М – показник маскулінності, F – показник фемінності, IS – показник андрогінності, N – кількість респондентів, % - відсоток

За результатами данної методики можна сказати також, що серед юнаків значно переважає показник маскулінності (64%) ($p > 0,05$), а серед дівчат показник фемінності (80%) ($p > 0,05$), показник андрогінності не є значущим, тому можна сказати про те, що серед данної вибірки підлітків є чіткий розподіл чоловічих та жіночих рис психологічної статі. Такий чіткий

розподіл психологічної статі може характеризуватися присутньою кризою у підлітковому віці, коли підлітки намагаються бути найбільш схожими, на тих хто займається їх вихованням в данному віці.

Результати дослідження середніх показників визначення психологічної статі.

Таблиця 3.4

Середній показник визначення психологічної статі серед підлітків

Стать	M ± m	F ± m
Чоловіки	9.2 ± 0.3	8.9 ± 0.3
Жінки	9.0 ± 0.3	11.3 ± 0.4

Примітка: M – показник маскулінності, F – показник фемінності, m – похибка середнього

Після проведення методики можна зробити висновок, що серед чоловіків домінуючими є показник чоловічих рис - маскулінності, які характерні для чоловічої статі (9.2 ± 0.3) ($p > 0,05$), тому для них характерні ті якості, які є традиційно чоловічими, а саме: самостійність, самодостатність, домінантність, відстоювання своїх інтересів, суперництво, агресивність, готовність ризикувати, аналітичність та легкість в прийнятті рішень, що стосується жінок, то домінуючими є суто жіночі риси – фемінність (11.3 ± 0.4) ($p > 0,05$), такі як встановлення та підтримка близьких міжособистісних контактів, ніжність, схильність до прояву почуттів, поступливість, делікатність.

При проведенні методики на виявлення психологічної статі особистості ми отримали результати, які показали, що серед хлопців-підлітків 64% мають виражені маскулінні якості, у 32% підлітків виявлена наявність фемінності психологічної статі. У 80% досліджуваних дівчат переважаючою є фемінність, тому і якості, що властиві фемінній психологічній статі, є більш виражені, хоча і поєднані з маскулінними (16%). Андроґінні якості серед підлітків не виявлені.

3.3 Оцінка способу реагування у ситуації конфлікту

Особистісний опитувальник Томаса "Опис поведінки в конфліктних ситуаціях" призначений для оцінки способу реагування у ситуації конфлікту і дозволяє ефективно діагностувати загальну конфліктність особистості. У своєму підході до вивчення конфліктних явищ і розробки даного опитувальника Томас робив акцент на зміні традиційного ставлення до конфліктів. За допомогою даної методики виділяються наступні форми поведінки людини в конфлікті: - суперництво як прагнення домогтися задоволення своїх інтересів при ігноруванні або навіть на шкоду інтересам іншого;-приспосовування, що означає в протилежність суперництва готовність пристосуватися, приносячи в жертву власні інтереси заради іншого; - компроміс, проявляється у прагненні врегулювати розбіжності, поступаючись в чомусь в обмін на поступки іншого; -Уникнення, для якого характерне прагнення не брати на себе відповідальність за ухвалення рішення, не бачити розбіжностей, заперечувати конфлікт;-співробітництво передбачає пошук рішень, що повністю задовольняють інтереси обох сторін.

У опитувальнику описується кожна з перерахованих форм 12-а судженнями про поведінку людини в конфліктній ситуації. У різних поєднаннях вони згруповані в 30 пар. Передбачається визначення стилю поведінки, вивчення схильності особистості до конфліктної поведінки. З метою вирішення виникаючих конфліктів, керування ситуацією необхідно визначити, які форми поведінки характерні для індивідуума, які з них є найбільш продуктивними, які деструктивними, яким чином можна стимулювати продуктивне поведіння.

Результати тестування представлені в таблиці середніх результатів, табл. 3.5

Таблиця 3.5

Середній показник стилю поведінки серед підлітків

№	A ± m	B ± m	C ± m	D ± m	E ± m
Юнаки	6.2 ± 0.4	6.0 ± 0.4	7.3 ± 0.3	5.8 ± 0.4	4.9 ± 0.4
Дівчата	5.4 ± 0.3	6.5 ± 0.2	7.4 ± 0.4	4.9 ± 0.2	5.7 ± 0.3
p	>0,05	>0,05	>0,05	<0,05	<0,05

Примітка: А – суперництво, В – співробітництво, С – компроміс, D - уникнення, Е – пристосування, m – похибка середнього, p – показник достовірності.

Дослідження показало, що як у хлопчиків-підлітків (7.3 ± 0.3), так і у дівчаток (7.4 ± 0.4), найбільш вираженою виявляється така форма поведінки як компроміс - проявляється у прагненні врегулювати розбіжності, поступаючись в чомусь в обмін на поступки іншого; але так само у хлопчиків в найменшій мірі виражено пристосування (4.9 ± 0.4), ($p < 0,05$), що означає готовність пристосуватися, приносячи в жертву власні інтереси заради іншого. У дівчаток же в найменшій мірі виражено уникнення (4.9 ± 0.2), для якого характерне прагнення не брати на себе відповідальність за ухвалення рішення, не бачити розбіжностей, заперечувати конфлікт. Слід зазначити, що на високому рівні в групі хлопчиків-підлітків висловлено суперництво (6.2 ± 0.4), у порівнянні з тим, що у дівчаток-підлітків спостерігається тенденція до співпраці (6.4 ± 0.2), ($p < 0,05$).

Таблиця 3.6

Середній показник стилю поведінки серед хлопчиків з різною статево-рольовою ідентичністю

Види	M ± m	F ± m	A ± m
Суперництво	6.3 ± 0.3	5.8 ± 0.3	6.0 ± 0.2
Співпраця	6.0 ± 0.4	5.4 ± 0.3	6.5 ± 0.3
Компроміс	6.5 ± 0.5	7.2 ± 0.4	8.5 ± 0.3
Уникнення	5.9 ± 0.2	6.0 ± 0.2	5.5 ± 0.3
Прилаштування	5.2 ± 0.4	5.6 ± 0.3	3.0 ± 0.3

Примітка: M – показник маскулінності, F – показник фемінності, A – показник андрогінності, m – похибка середнього

За отриманими результатами можна зробити висновок, що серед хлопчиків з маскулініними якостями домінуючими стилями поведінки є компроміс (6.5 ± 0.5), який переплетається з суперництвом (6.3 ± 0.3) у колективі. Що стосується хлопчиків з наявністю фемінних рис, то переважає компроміс (7.2 ± 0.4), у андрогінних хлопців також переважає такий стиль поведінки, як компроміс (8.5 ± 0.3). Хлопчики більше цікавляться областю відстороненого. Вони менш комфортні, ніж дівчата; більш розкуті в поведінці, гірше підпорядковуються суспільним вимогам. Тому в несприятливих умовах середовища в них легше виникає негативне ставлення до колективу.

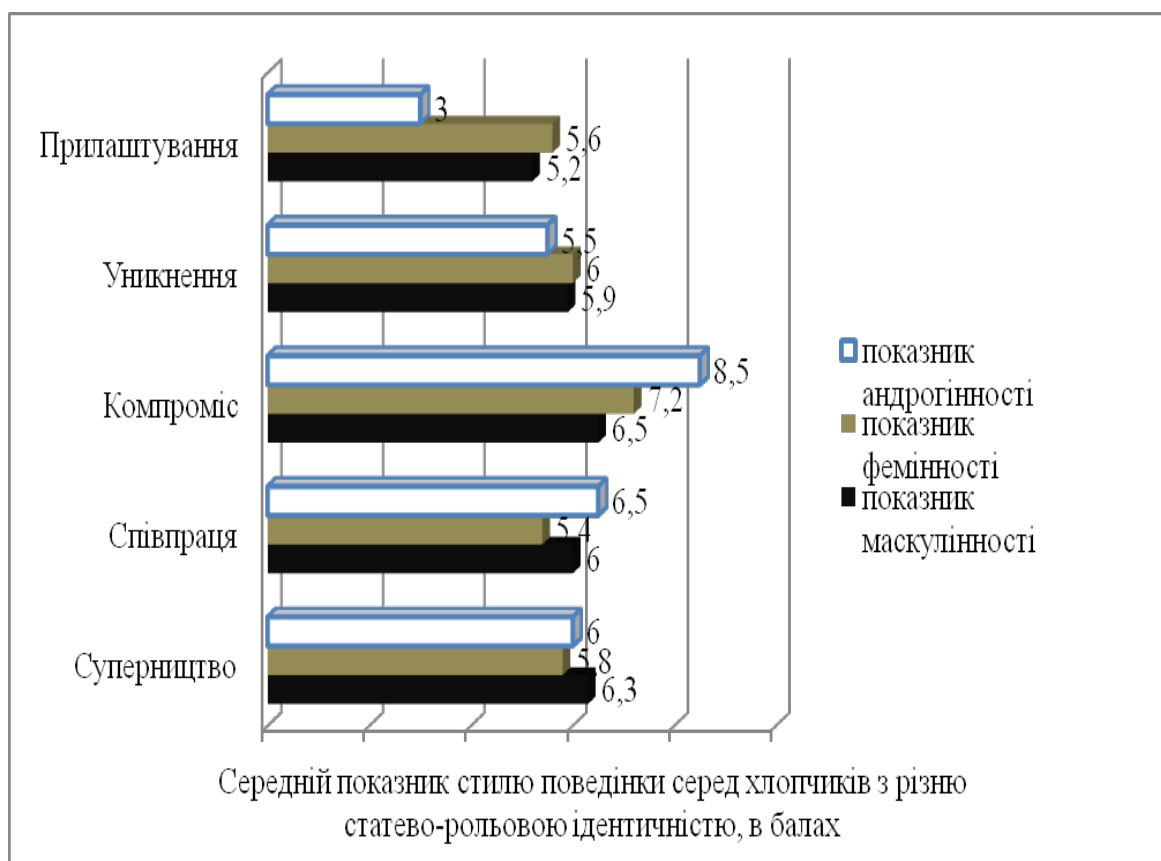

Рисунок 3.1 - Середній показник стилю поведінки серед хлопчиків з різною статево – рольовою ідентичністю

Представленість різних типів ідентичності у хлопчиків і дівчаток свідчить про те, що сама організація емоційного компонента статевої ідентичності має істотну статеву специфіку. Хлопчики відрізняються значно жорсткішою диференціацією смислового простору за ознакою статі, у них вкрай рідкісні випадки, коли еталони жіночності і мужності виявляються злитими між собою. Це підтверджує наявні в літературі дані про те, що для хлопчиків диференціація еталонів мужності і жіночності більш важлива, ніж для дівчаток.

Таблиця 3.7

Середній показник стилю поведінки серед дівчат з різною статево-рольовою ідентичністю

Види	M ± m	F ± m	A ± m
Суперництво	4.0 ± 0.3	5.2 ± 0.4	0
Співпраця	2.0 ± 0.3	6.5 ± 0.3	0
Компроміс	7.0 ± 0.3	7.2 ± 0.3	0
Уникнення	9.0 ± 0.3	4.6 ± 0.4	0
Прилаштування	7.0 ± 0.3	5.4 ± 0.3	0

Примітка: M – показник маскулінності, F – показник фемінності, A – показник андрогінності, m – похибка середнього

Стосовно отриманих результатів серед дівчат-підлітків, то у дівчат з маскулінними якостями переважає такий тип поведінки, як уникнення (9.0 ± 0.3), у дівчат з домінуючими фемінними рисами переважає тип поведінки - компроміс (7.2 ± 0.3), андрогінних дівчат у вибірці не виявлено. Так, для дівчаток характерні більш виражені емоційна сприйнятливості і реактивність, більш гнучке пристосування до конкретних умов, велика комфортність поведінки, схильність апелювати до суджень дорослих, більш старших, до авторитету сім'ї, прагнення опікувати молодших. У дівчаток значно вищий інтерес до своєї зовнішності. Специфіка статевої поведінки виражається в поєднанні кокетства з сором'язливістю і соромливістю.

Рисунок 3.2 – Середній показник стилю поведінки серед дівчат з різною статево – рольовою ідентичністю

У підлітків жіночої статі незалежно від динаміки змін статеворольових якостей з віком знижується використання як чоловічих так і жіночих стилів поведінки (уникнення, прилаштування, компроміс). При наростанні фемінінних якостей і зниження маскулінності у дівчаток відбувається збільшення інтенсивності використання такого виду поведінки, як компроміс, співпраця, айсуперництво знижується, але все одно не зникає остаточно. І навпаки, накопичення маскулінних якостей і зниження фемінінності в структурі особистості збільшує використання суперництва, але слід звернути увагу, що використання прилаштування та уникнення істотно впливає на вибір стилю поведінки.

Таке поєднання різних стилів поведінки серед підлітків, може характеризуватися кризою, як психологічною, так і фізіологічною у підлітковому віці. Пошук ідентичності може вирішуватися по-різному. Деякі молоді люди після періоду експериментування і моральних пошуків починають просуватися в напрямку тієї чи іншої мети. Інші можуть і зовсім уникнути кризи ідентичності.

3.4 Диференціація проявів агресії

Методика призначена для виявлення схильності суб'єкта до конфліктності і агресивності як особистісних характеристик. Результати тестування представлені на таблиці середніх результатів.

Таблиця 3.8

Середній показник прояву конфліктності та агресивності серед підлітків

№	A ± m	B ± m	C ± m	D ± m	E ± m	F ± m	G ± m	H ± m
Юнаки	4.9 ± 0.4	5.2 ± 0.4	4.6 ± 0.4	4.5 ± 0.4	4.7 ± 0.4	4.4 ± 0.4	3.5 ± 0.4	5.2 ± 0.4
M*	4.4 ± 0.3	4.8 ± 0.3	4.6 ± 0.3	3.6 ± 0.4	4.9 ± 0.3	4.1 ± 0.3	3.5 ± 0.4	4.5 ± 0.3
F*	5.4 ± 0.3	6.0 ± 0.4	4.4 ± 0.3	5.4 ± 0.4	4.0 ± 0.3	5.0 ± 0.3	3.4 ± 0.3	6.2 ± 0.3
A*	4.0 ± 0.3	4.5 ± 0.3	6.0 ± 0.3	5.0 ± 0.4	4.0 ± 0.3	5.5 ± 0.3	4.5 ± 0.4	5.0 ± 0.3

Дівчата	4.9 ± 0.4	3.9 ± 0.4	3.9 ± 0.4	4.2 ± 0.4	4.9 ± 0.4	3.1 ± 0.4	3.7 ± 0.4	4.9 ± 0.4
M*	9.0 ± 0.3	4.0 ± 0.3	3.0 ± 0.3	6.0 ± 0.4	8.0 ± 0.3	6.0 ± 0.3	4.0 ± 0.4	6.0 ± 0.3
F*	4.6 ± 0.3	3.7 ± 0.3	3.9 ± 0.4	4.0 ± 0.3	4.4 ± 0.3	5.4 ± 0.3	3.5 ± 0.4	4.6 ± 0.3
A*	0	0	0	0	0	0	0	0

Примітка: M* - показник маскулінності, F* - показник фемінінності, A* - показник андрогінності; А - запальність; В - наступальність, наполегливість; С - образливість; D - непомітність; Е - безкомпромісність; F - мстивість; G - нетерпимість до думки інших; H - підозрілість; m – похибка середнього.

Дослідження показало, що як у хлопчиків-підлітків у найбільшою мірою виражена підозрілість (5.2), що свідчить про недовіру підлітків, у дівчаток же спостерігається переважно підозрілість (4.9), запальність (4.9) і безкомпромісність (4.9), ($p < 0,05$). Слід зазначити, що серед хлопчиків переважаючими також є запальність (4.9); наступальність, наполегливість (5.2), а серед дівчаток - непомітність (4.2), ($p < 0,05$), табл. 2.9. Також слід звернути увагу на те, що серед юнаків, з вираженою маскулінністю домінуючою є безкомпромісність (4.9), а також наступальність, наполегливість (4.8). Серед юнаків з вираженою фемінінністю, яскраво виділена мстивість (6.2), а також на наступному місці знаходиться наступальність, наполегливість (6.0). Серед андрогінних юнаків переважає такий вид поведінки у конфлікті, як образливість (6.0), а також поруч знаходиться мстивість (5.5), ($p < 0,05$).

Що стосується дівчат, то серед дівчат з вираженою маскулінністю переважає запальність (9.0), а також безкомпромісність (8.0). Серед значної більшості данної вибірки фемінінних дівчат домінує мстивість (5.4), запальність (4.6) та підозрілість (4.6), ($p < 0,05$). Дівчат з андрогінною статево-рольовою ідентичністю у данній вибірці не виявлено.

Неоднозначність отриманих результатів можна пояснити наявністю переживань у данному віці. Багато переживань, пов'язані зі ставленням до себе, до своєї особистості, у підлітків негативні. Значною мірою це пов'язано з тим, що підліток дивиться на себе як би «ззовні», інтеріоризуючи уявлення та оцінки дорослих, в яких позитивні сторони особистості представлені дуже

абстрактно, невизначено і майже не змінюються з віком, а негативні - конк Іноді ці переживання, зазвичай ретельно приховувані навіть від близьких людей, прориваються назовні. Необхідно вчити підлітка виробляти власні критерії оцінки себе, бачити себе «зсередини» і розуміти свої переваги, спиратися на сильні сторони своєї особистості. ретні, різноманітні і постійно доповнюються новими фарбами.

Таблиця 3.9

Середній показник позитивної та негативної агресивності серед хлопчиків і дівчаток підлітків

№	Y ± m	N ± m	K ± m
Юнаки	9.7 ± 0.3	7.9 ± 0.4	19.4 ± 0.3
Дівчата	8.1 ± 0.3	6.8 ± 0.4	18.7 ± 0.3

Примітка: Y - Позитивна агресивність суб'єкта; N - Негативна агресивність суб'єкта; K - Узагальнений показник конфліктності. m – похибка середнього

Виходячи із загального показника конфліктності підлітків, можна сказати, що суттєвої різниці між хлопчиками і дівчатками немає, але все таки у хлопчиків показник конфліктності вище (19.4), ($p < 0.05$). Отже, дорослішаючи, підлітки все частіше використовують опозиційну манеру в поведінці, вони навчаються виявляти свою агресію завуальованими способами, і чим старшим стає підліток, тим більше способів агресії він може продемонструвати соціуму.

Таблиця 3.10

Середній показник прояву конфліктності та агресивності серед хлопців з різною статево-рольовою ідентичністю

Види	M ± m	F ± m	A ± m
Позитивна агресія	8.5 ± 0.3	11.4 ± 0.4	10.0 ± 0.3
Негативна агресія	7.7 ± 0.3	7.4 ± 0.3	10.0 ± 0.3
Конфліктність	18.5 ± 0.4	20.0 ± 0.4	19.0 ± 0.3

Примітка: М – показник маскулінності, F – показник фемінності, А – показник андрогінності, m – похибка середнього

Виходячи з отриманих результатів можна сказати, що серед хлопців з маскулінними якостями, показник позитивної агресії (8.5 ± 0.3) переважає над негативною (7.7 ± 0.3). Серед фемінних хлопців-підлітків, також переважає позитивна агресія (11.4 ± 0.4), серед хлопців з андрогенними якостями позитивна (10.0 ± 0.3) та негативна агресія (10.0 ± 0.3) знаходяться на однаковому рівні. Позитивна агресивність має позитивний бік і являє собою здатність людини захищати себе та інших людей, дає можливість відстоювати свою позицію, а так само дотримуватися прийнятих цінностей, це невід'ємна частина лідерства та управління. Придушення ж агресії веде до пасивного поведінки і нездатності людини постояти за себе. При контролі агресивності людиною, вона сприяє успіхам людини в різних сферах життя, направляє активність і цілеспрямованість.

Що стосується конфліктності, то найвищий показник демонструють хлопці з фемінними якостями особистості (20.0 ± 0.4).

Таблиця 3.11

Середній показчик прояву конфліктності та агресивності серед дівчат з різною статево-рольовою ідентичністю

Види	М ± m	F ±m	А ± m
Позитивна агресія	10.0 ± 0.3	7.75 ± 0.2	0
Негативна агресія	10.0 ± 0.3	8.2 ± 0.3	0
Конфліктність	26.0 ± 0.4	18.8 ± 0.3	0

Примітка: М – показник маскулінності, F – показник фемінності, А – показник андрогінності, m – похибка середнього

Виходячи з отриманих результатів можна сказати, що серед дівчат з маскулінними якостями як позитивна так і негативна агресія знаходяться на однаковому рівні (10.0 ± 0.3), серед фемінних дівчат домінуючою є негативна

агресія (8.2 ± 0.3), конфліктність в більшій мірі серед вибірки дівчат демонструють дівчата з домінуючими маскулініними якостями (26.0 ± 0.4). Дівчата з андрогінними якостями у вибірці не виявлені.

Таблиця 3.12

Результати одно - факторного дисперсійного аналізу

Типи	F	p	f	p
ПА	9.0	>0.01	11	>0.01
К	0.4	<0.05	-	-
НА	1.04	<0.05	-	-

Примітка: ПА – позитивна агресія, К – конфліктність, НА - негативна агресія, F – критерій Фішера, f – показник сили впливу, p – показник достовірності .

За результатами проведеного дисперсійного аналізу було виявлено, що серед хлопчиків достовірним значенням виявляється тільки позитивна агресія. Серед дівчат взаємозв'язок типів конфліктності та агресивності з статево- рольовою ідентичністю не виявлено, що можна характеризувати типом вибірки та її загальними характеристиками. Для більш достовірних результатів необхідно урізноманітнити вибірку.

3.5 Виявлення тривожності, з урахуванням психологічної статі

Даний тест є інформативним способом самооцінки рівня тривожності в даний момент (реактивна тривожність, як стан) і особистісної тривожності (як стійка характеристика людини). Розроблено Ч.Д. Спілбергера і адаптований Ю. Л. Ханіна. Дана методика дозволяє зробити перші й істотні уточнення про якість інтегральної самооцінки особистості: чи є нестабільність цієї самооцінки ситуативної або постійної, тобто особистісної. Результати методики відносяться не тільки до психодинамічних особливостей особистості, але й до загального питання взаємозв'язку параметрів реактивності й активності особистості, її темпераменту і характеру. Ця методика є розгорнутою суб'єктивною характеристикою особистості, що зовсім не зменшує її цінності в психодіагностичне плані.

За Ю.Л. Ханіна, стану тривоги (або ситуативна тривожність) виникають "як

реакція людини на різні, частіше за все соціально-психологічні стресори (очікування негативної оцінки або агресивної реакції, восприятіе неблагоприятного до себе ставлення, загрози своєму самоповазі, престижу). Навпаки, особистісна тривожність як риса, властивість, диспозиція дає уявлення про індивідуальні відмінності в схильності дії різних стресорів. Отже, тут мова йде про відносно стійкою схильності людини сприймати загрозу своєму "Я" в самих різних ситуаціях і реагувати на ці ситуації підвищенням ситуативної тривожності. Величина особистісної тривожності характеризує минулий досвід індивіда , тобто наскільки часто йому доводилося відчувати ситуативну тривожність. "(Питання психології. - 1978. - № 6. - С.95) [1, с.35].

Особистісна тривожність характеризує тривожність як особистісну рису. Це стійка схильність сприймати велике коло ситуацій як загрозові, реагувати на такі ситуації станом тривоги. Дуже висока особистісна тривожність прямо корелює з наявністю невротичного конфлікту, з емоційними і невротичними зривами і психосоматичними захворюваннями.

Реактивна тривожність являє собою тривожність як стан на даний момент. Характеризується напругою, занепокоєнням, нервозністю. Дуже висока реактивна тривожність викликає порушення уваги, іноді порушення тонкої координації [2,с.46].

Поняття ситуативної (актуальною), тобто реактивної тривожності і поняття особистісної, тобто активної тривожності мають не лише спеціальний, описаний вище, але і більш загальний психологічний сенс. Діагностика реактивної та активної тривожності дозволяє досить виразно судити про виявлення двох основних особливостей поведінки особистості в плані її ставлення до діяльності.

Результати тестування представлені в таблиці середніх результатів 2.14

Таблиця 3.13

Середній показник визначення тривожності, як властивості особистості

№	OT ± m	RT ± m
Юнаки	43.8 ± 0.3	42.6 ± 0.3
Дівчата	42.4 ± 0.3	38.0 ± 0.3

Примітка: OT – особистісна тривожність, RT – реактивна тривожність, m – похибка середнього

За отриманими результатами можна зробити висновок, що як серед хлопців, так і серед дівчат домінує менш висока реактивність. За значенням у балах, одержаному для реактивної тривожності, відкривається можливість оцінки параметра реактивності особистості в сенсі її включеності, заглибленості в діяльність, в ситуацію взаємодії внутрішнього і зовнішнього. Зокрема, в реактивності можна бачити прояв індивідуальних властивостей і почасти властивостей індивідуальності людини, а саме прояв психодінамики і темпераменту в структурі властивостей його особистості. За Я. Стреляу менш висока реактивність відповідає особистості - флегматика.

Міркуючи подібним же чином, за значенням (у балах), отриманого для активної, особистісної тривожності, можна оцінити активність особистості в плані її характерологічних властивостей. Висока активність особистості відповідає сангвіною і меланхолії, а низька - флегматикам і холерикам.

У цілому за результатами дослідження ми бачимо, що показники особистісної тривожності, вище показників ситуативної тривожності. У хлопців показник особистісної тривожності (43.8 ± 0.3), а у дівчат (42.4 ± 0.3). Тобто особистісна тривожність - те, як почуває себе суб'єкт звичайно, перевищує ситуативну тривожність - те, як людина відчуває себе зараз, в даний момент.

Таблиця 3.14

Розподіл загального показника визначення тривожності, як властивості особистості серед хлопців з різною статево-рольовою ідентичністю

Рівні	М				F				А			
	ОТ		РТ		ОТ		РТ		ОТ		РТ	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Низький	1	4	1	4	0	0	0	0	0	0	0	0
Помірний	12	48	10	40	1	4	4	16	1	4	2	8
Високий	5	20	7	28	4	16	1	4	1	4	0	0

Примітка: М – показник маскулінності, F – показник фемінності, А – показник андрогінності, ОТ- особистісна тривожність, РТ - реактивна тривожність, m – похибка середнього, N – кількість респондентів, % - відсоток

Аналізуючи отримані результати можна сказати що серед хлопців з маскулініними якостями помірний рівень особистісної тривожності спостерігається серед 48%, в той час як рівень реактивної тривожності спостерігається у 40%, до високого рівня особистісної тривожності відносяться 20% підлітків, а також до високого рівня реактивної тривожності 28% підлітків з маскулініними якостями.

Що стосується підлітків з фемінніними якостями, то у 4 % спостерігається помірний рівень особистісної тривожності, та у 16% помірний рівень реактивної тривожності., також слід зазначити , що у 16% підлітків з фемінніними якостями спостерігається високий рівень особистісної тривожності. Серед підлітків з андрогінніними якостями у 8% переважає реативна тривожність,а у 4%- особистісна.

Узагальнюючи отримані результати можна сказати, що серед маскулініних хлопчиків переважає помірний рівень особистісної тривожності - 48%. Серед фемінніних хлопчиків у рівних значеннях спостерігається як помірний показник реактивної тривожності 16% , так і високий показник особистісної тривожності 16%, серед андрогініних хлопців підлітків у 8% спостерігається помірний рівень реактивної тривожності.

Тривожність робить істотний вплив і на самооцінку в підлітковому віці. Підвищений рівень тривожності у підлітків може свідчити про їх недостатню емоційної пристосованості до тих чи інших соціальних ситуацій. Це породжує загальну установку на невпевненість в собі.

Таблиця 3.15

Загальний показник визначення тривожності, як властивості особистості серед дівчат з різною статево-рольовою ідентичністю

Рівні	М				F			
	OT		RT		OT		RT	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Низький	0	0	0	0	0	0	2	8
Помірний	1	4	1	4	16	64	21	84
Високий	0	0	0	0	8	32	1	4

Примітка: М – показник маскулітності, F – показник фемінності, OT - особистісна тривожність, RT- реактивна тривожність, N – кількість респондентів, % - відсоток

Виходячи з отриманих результатів можна зробити висновок, що серед дівчат з маскулітними якостями у 4% переважає особистісна тривожність, а реактивна тривожність спостерігається у 4% дівчат. Серед фемінних дівчат у 84% спостерігається прояв реактивної тривожності, а у 64% прояв особистісної тривожності, також слід зазначити, що у 32% дівчат з фемінними якостями спостерігається високий рівень особистісної тривожності. Дівчат з андрогенними якостями психолгічної статі у вибірці не виявлено.

Узагальнюючи отримані результати можна сказати, що у маскулітних дівчат особистісна та реактивна тривожність знаходяться на однаковому рівні- 4%, серед дівчат з фемінними якостями переважає помірний рівень реактивної тривожності – 64%, а також виявлено у 32% високий рівень особистісної тривожності.

У підлітковому віці тривожність виникає і закріплюється в якості

сталого особистісного утворення на основі провідної в цей період потреби в задоволенні, стійкому відношенні до себе. Внутрішній конфлікт, що відображає протиріччя у «Я-концепції», ставлення до себе, продовжує грати центральну роль у виникненні і прояві тривожності і надалі, причому на кожному етапі в нього включаються ті аспекти «Я», які найбільш значимі в цей період.

Становлення емоційно - вольової сфери, з якою тісно пов'язане формування особистості - складний і тривалий процес, що характеризує психічний розвиток. Воно протікає під безпосереднім впливом з боку оточуючих, в першу чергу дорослих, які виховують дитину.

3.6 Розподіл маскулінних та фемінних характеристик образів - Я та видів взаємин в малих групах

Методика Т.Лірі спрямована на вивчення уявлень суб'єкта про себе та ідеальне "Я", а також для вивчення взаємин у малих групах. За допомогою даної методики виявляється переважаючий тип відносин до людей в самооцінці та взаємній оцінці. Рівень розвитку особистості визначається характерними для неї відносинами. Низькі рівні розвитку особистості характеризуються тим, що її відносини обумовлені в основному утилітарними, меркантильними інтересами. Найбільш високий рівень розвитку особистості характеризується переважанням суспільно значущих відносин. Особистість проявляється в тому, як вона вирішує ці завдання. Одні й ті ж труднощі, переборюються різними людьми різними способами. Результати тестування представлені на таблиці середніх результатів 3.16

Таблиця 3.16

Середній показник взаємовідношень серед підлітків

№	A ± m	B ± m	C ± m	D ± m	E ± m	F ± m	G ± m	H ± m
Юнаки	3.6 ± 0.3	3.4 ± 0.3	3.0 ± 0.3	3.7 ± 0.3	3.4 ± 0.3	4.6 ± 0.3	2.6 ± 0.2	2.9 ± 0.3
Дівчата	5.5 ± 0.4	6.3 ± 0.3	5.1 ± 0.3	6.8 ± 0.3	5.1 ± 0.2	5.7 ± 0.4	3.7 ± 0.3	5.8 ± 0.3

Примітка: А – авторитарний, В – егоїстичний, С - агресивний, D - підозрюючий, Е – підчиняючий, F – зависячий, G – дружелюбний, Н – альтруїстичний, m – похибка середнього

Таким чином, за результатами дослідження міжособистісних відносин Т. Лірі можна сказати, що як серед хлопчиків, так і серед дівчаток у досліджуваній групі зустрічається яскраво виражені всі типи відношення до оточуючих. Загалом по групі слід відмітити, що переважають середні показники (0-6). Данні показники можна характеризувати більш детально: Перший октант (субшкала авторитарність). Низькі показники, як у хлопців (3.6 ± 0.3) так і у дівчат (5.5 ± 0.4) характеризують вибірку підлітків з добре вираженими лідерськими тенденціями, але без диктаторських проявів. Другий октант (субшкала егоїстичність). Низькі показники, як у хлопців (3.4 ± 0.3) так і у дівчат (6.3 ± 0.3) відображають перевагу типу упевнених в собі людей, з схильністю до суперництва, але без ознак егоцентризму. Третій октант (субшкала агресивність). Низькі показники, як у хлопців (3.0 ± 0.3) так і у дівчат (5.1 ± 0.3) пов'язані та характеризують вибірку підлітків з такими якостями, як вимогливість, наполегливість, енергійність. Четвертий октант (субшкала підозрілість). Низькі показники, як у хлопців (3.7 ± 0.3) так і у дівчат (6.8 ± 0.3) відображають критичність як властивість особи і розуму; критичність як до соціальних явищ, так і до навколишніх людей. П'ятий октант (субшкала підлеглість). Низькі показники, як у хлопців (3.4 ± 0.3) так і у дівчат (5.1 ± 0.2) пов'язані з адаптивною поступливістю, скромністю. Виражена схильність слухняно і чесно виконувати свої обов'язки. Шостий октант (субшкала залежність). Низькі показники, як у

хлопців (4.6 ± 0.3) так і у дівчат (5.7 ± 0.4) пов'язані з довірливістю, ввічливістю, м'якістю, схильністю до конформності. Сьомий октант (субшкала дружелюбність). Низькі показники, як у хлопців (2.6 ± 0.2) так і у дівчат (3.7 ± 0.3) пов'язані з схильністю до співпраці і кооперації. Прояв дружелюбності і емпатії, прагнення бути у згоді з думкою тих, що оточує, здібність до компромісу. Восьмий октант (субшкала альтруїстичність). Низькі показники, як у хлопців (2.9 ± 0.3) так і у дівчат (5.8 ± 0.3) пов'язані з такими якостями, як чуйність, делікатність, м'якість, безкорисливість. Виражені здібність і прагнення до прояву співчуття, турботи і в цілому доброго відношення до інших. Дослідження властивостей особистості студентів у групі дозволило виділити два цифрових індексу - домінування і дружелюбність. Частина групи визначені як залежні (зокрема частина вибірки дівчат). Цей тип відповідає людям конформним, м'яким, які очікують допомоги і порад. Основна маса студентів помірно агресивна, відрізняється доброзичливістю і орієнтована на прийняття. Загалом члени колективу схильні до співпраці і компромісів, а не до суперництва, що підтверджує діаграма особистісних характеристик, побудована за середніми оцінками.

Виходячи з отриманих результатів можна констатувати, що всі показники досліджуваних якостей знаходяться в межах від 0 до 8 балів, що свідчить про адаптивний варіант розвитку міжособистісних відносин в даній групі.

Таблиця 3.17

Середній показник взаємовідношень в малих групах серед хлопців з різною статево-рольовою ідентичністю

Види	M ± m	F ± m	A* ± m
A	3.7 ± 0.3	4.2 ± 0.3	2.0 ± 0.3
B	3.2 ± 0.3	4.6 ± 0.3	2.5 ± 0.3
C	2.8 ± 0.3	4.0 ± 0.3	2.5 ± 0.3

D	3.7 ± 0.3	3.6 ± 0.3	3.5 ± 0.3
E	3.5 ± 0.3	3.4 ± 0.3	3.5 ± 0.3
F	4.6 ± 0.3	4.6 ± 0.3	5.5 ± 0.3
G	2.7 ± 0.3	2.8 ± 0.3	1.0 ± 0.4
H	2.6 ± 0.3	4.0 ± 0.3	2.5 ± 0.4

Примітка: М – показник маскулінності, F – показник фемінності, А* – показник андрогінності, А – авторитарний, В - егоїстичний, С - агресивний, D - підозрюючий, Е – підчиняючий, F – за всячий, G – дружелюбний, Н – альтруїстичний, m – похибка середнього

Виходячи з отриманих результатів можна зробити висновок, що серед хлопців з мускулітними якостями домінуючим типом поведінки у групі є за всячий тип (4.6 ± 0.3), серед хлопців з фемінними якостями – егоїстичний тип поведінки (4.6 ± 0.3), а також за всячий тип (4.6 ± 0.3). Що стосується хлопців з андрогінним типом , то серед данної групи також домінуючим типом поведінки у групі є за всячий тип (5.5 ± 0.3).

Узагальнюючи отримані результати, можна сказати, що хлопці демонструють достатньо середні показники по всім шкалам, що свідчить про помірну вимогливість, прямолінійність, деяку дратівливість у взаєминах у колективі.

Таблиця 3.18

Середній показчик взаємовідношень в малих групах серед дівчат з різною статево-рольовою ідентичністю

Види	$M \pm m$	$F \pm m$	$A^* \pm m$
A	6.0 ± 0.4	4.9 ± 0.4	0
B	6.0 ± 0.4	6.3 ± 0.3	0
C	3.0 ± 0.4	5.2 ± 0.3	0
D	7.0 ± 0.4	6.8 ± 0.3	0
E	3.0 ± 0.3	5.2 ± 0.3	0

F	4.0 ± 0.4	5.8 ± 0.3	0
G	3.0 ± 0.4	3.7 ± 0.3	0
H	7.0 ± 0.4	5.7 ± 0.3	0

Примітка: М – показник маскулінності, F – показник фемінності, А* – показник андрогінності, А – авторитарний, В - егоїстичний, С - агресивний, D - підозрюючий, Е – підчиняючий, F – за всячий, G – дружлюбний, Н – альтруїстичний, m – похибка середнього

Виходячи з отриманих результатів можна зробити висновок, що серед дівчат з маскулінними якостями домінуючими типами взаємовідношень у малих групах є підозрюючий тип (7.0 ± 0.4) і також альтруїстичний (7.0 ± 0.4). Серед дівчат з фемінними якостями особистості можна виділити підозрюючий тип (6.8 ± 0.3), а також егоїстичний тип взаємовідношень (6.3 ± 0.3). Дівчат з андрогінною статево-рольовою ідентичністю не виявлено. Показник альтруїстично засвідчує про те, що дівчатка з маскулінними якостями схильні до гіпервідповідальним за партнера. Отримані дані так само можуть говорити про те, що дівчаткам важливо нарвемося оточуючим, прово цьому використовувати будь-які засоби для досягнення своєї мети- лукавити, обманювати, бути не щирими, можуть переривати контакт зі співрозмовником, ігнорувати партнера.

Опираючись на отримані результати, можна зробити висновок, що на початку підліткового віку (11-12 років) у змісті "я" помітні істотні зміни. По- перше відзначається бурхливий ріст негативних самооцінок: 34% хлопчиків і 26% дівчаток дають собі повністю негативні властивості. Поряд з рідкісним зростанням числа негативних самооцінок, змінюється основний критерій. На 1-е місце виходять морально-психологічні особливості особистості, які у відносинах з оточуючими, до цього всього з однолітками. 2-е місце починає займати якість мужності дитини та інтелектуальні властивості. Судження про себе молодших підлітків у порівнянні з молодшими школярами різняться більше самостійності і аргументованості. Зміст "я " стає багатозначним і більш змістовним.

Висновки до 3 розділу

Психологічна стать є значимим чинником формування особистісної ідентичності в юнацькому віці, на що вказує взаємозв'язок між складовими психологічного статі та особливостями формування особистісної ідентичності, що виявляється як у вигляді кореляційних зв'язків, так і у вигляді абсолютних відмінностей у вираженості критеріїв зрілості ідентичності у випробовуваних з різними показниками маскулінності / фемінності.

Отримані результати має сенс розглядати окремо для чоловічої та жіночої частин вибірки, у кожній з яких спостерігаються специфічні особливості та закономірності.

За отриманими результатами можна зробити висновок, що серед хлопчиків домінуючою є маскулінність (72%), а серед дівчат – фемінність (96%), також можна зазначити те, що серед дівчат є відсутнім показник андрогінності, що свідчить про чітко виражену психологічну фемінність. При цьому нами не було виявлено андрогінних дівчат, а серед хлопців даний показник не є суттєво значущим (8%). Також в обстеженій вибірці не виявлено підлітків, чий гендерний портрет можна було б віднести до недиференційованого типу.

Дослідження показало, що як у хлопчиків-підлітків (7.3 ± 0.3), так і у дівчаток (7.4 ± 0.4), найбільш вираженою виявляється така форма поведінки як компроміс - проявляється у прагненні врегулювати розбіжності, поступаючись в чомусь в обмін на поступки іншого; але так само у хлопчиків в найменшій мірі виражено пристосування (4.9 ± 0.4), ($p < 0,05$), що означає готовність пристосуватися, приносячи в жертву власні інтереси заради іншого. У дівчаток же в найменшій мірі виражено уникнення (4.9 ± 0.2), для якого характерне прагнення не брати на себе відповідальність за ухвалення рішення, не бачити розбіжностей, заперечувати конфлікт. Слід зазначити, що на високому рівні в групі хлопчиків-підлітків висловлено суперництво ($6.2 \pm$

0.4), у порівнянні з тим, що у дівчаток-підлітків спостерігається тенденція до співпраці (6.4 ± 0.2), ($p < 0,05$).

За отриманими результатами можна зробити висновок, що серед хлопчиків з маскулінними якостями домінуючими стилями поведінки є компроміс (6.5 ± 0.5), який переплетається з суперництвом (6.3 ± 0.3) у колективі. Що стосується хлопчиків з наявністю фемінних рис, то переважає компроміс (7.2 ± 0.4), у андрогінних хлопців також переважає такий стиль поведінки, як компроміс (8.5 ± 0.3). Хлопчики більше цікавляться областю відстороненого. Вони менш комфортні, ніж дівчата; більш розкуті в поведінці, гірше підпорядковуються суспільним вимогам. Тому в несприятливих умовах середовища в них легше виникає негативне ставлення до колективу.

Стосовно отриманих результатів серед дівчат-підлітків, то у дівчат з маскулінними якостями переважає такий тип поведінки, як уникнення (9.0 ± 0.3), у дівчат з домінуючими фемінними рисами переважає тип поведінки - компроміс (7.2 ± 0.3), андрогінних дівчат у вибірці не виявлено. Так, для дівчаток характерні більш виражені емоційна сприйнятливості і реактивність, більш гнучке пристосування до конкретних умов, велика комфортність поведінки, схильність апелювати до суджень дорослих, більш старших, до авторитету сім'ї, прагнення опікувати молодших. У дівчаток значно вищий інтерес до своєї зовнішності. Специфіка статевої поведінки виражається в поєднанні кокетства з сором'язливістю і соромливістю.

Дослідження показало, що як у хлопчиків-підлітків у найбільшою мірою виражена підозрілість (5.2), що свідчить про недовіру підлітків, у дівчаток же спостерігається переважно підозрілість (4.9), запальність (4.9) і безкомпромісність (4.9), ($p < 0,05$).

Слід зазначити, що серед хлопчиків переважаючими також є запальність (4.9); наступальність, наполегливість (5.2), а серед дівчаток - непоступливість (4.2), ($p < 0,05$), табл. 2.9. Також слід звернути увагу на те, що серед юнаків, з вираженою маскулінністю домінуючою є безкомпромісність

(4.9), а також наступальність, наполегливість (4.8). Серед юнаків з вираженою фемінністю, яскраво виділена мстивість (6.2), а також на наступному місці знаходиться наступальність, наполегливість (6.0). Серед андрогінних юнаків переважає такий вид поведінки у конфлікті, як образливість (6.0), а також поруч знаходиться мстивість (5.5), ($p < 0,05$).

Що стосується дівчат, то серед дівчат з вираженою маскулінністю переважає запальність (9.0), а також безкомпромісність (8.0). Серед значної більшості данної вибірки фемінних дівчат домінує мстивість (5.4), запальність (4.6) та підозрілість (4.6), ($p < 0,05$). Дівчат з андрогінною статево-рольовою ідентичністю у данній вибірці не виявлено.

Неоднозначність отриманих результатів можна пояснити наявністю переживань у данному віці. Багато переживань, пов'язані зі ставленням до себе, до своєї особистості, у підлітків негативні.

Виходячи із загального показника конфліктності підлітків, можна сказати, що суттєвої різниці між хлопчиками і дівчатками немає, але все таки у хлопчиків показник конфліктності вище (19.4), ($p < 0.05$). Отже, дорослішаючи, підлітки все частіше використовують опозиційну манеру в поведінці, вони навчаються виявляти свою агресію завуальованими способами, і чим старшим стає підліток, тим більше способів агресії він може продемонструвати соціуму.

Виходячи з отриманих результатів можна сказати, що серед хлопців з маскулінними якостями, показник позитивної агресії (8.5 ± 0.3) переважає над негативною (7.7 ± 0.3). Серед фемінних хлопців-підлітків, також переважає позитивна агресія (11.4 ± 0.4), серед хлопців з андрогенними якостями позитивна (10.0 ± 0.3) та негативна агресія (10.0 ± 0.3) знаходяться на однаковому рівні. Позитивна агресивність має позитивний бік і являє собою здатність людини захищати себе та інших людей, дає можливість відстоювати свою позицію, а так само дотримуватися прийнятих цінностей, це невід'ємна частина лідерства та управління. Придушення ж агресії веде до пасивного поведінки і нездатності людини постояти за себе. При контролі

агресивності людиною, вона сприяє успіхам людини в різних сферах життя, направляє активність і цілеспрямованість.

Що стосується конфліктності, то найвищий показник демонструють хлопці з фемінними якостями особистості (20.0 ± 0.4).

Виходячи з отриманих результатів можна сказати, що серед дівчат з маскулінними якостями як позитивна так і негативна агресія знаходяться на однаковому рівні (10.0 ± 0.3), серед фемінних дівчат домінуючою є негативна агресія (8.2 ± 0.3), конфліктність в більшій мірі серед вибірки дівчат демонструють дівчата з домінуючими маскулінними якостями (26.0 ± 0.4). Дівчата з андрогінними якостями у вибірці не виявлені.

За результатами проведеного дисперсійного аналізу було виявлено, що серед хлопчиків достовірним значенням виявляється тільки позитивна агресія. Серед дівчат взаємозв'язок типів конфліктності та агресивності з статево- рольовою ідентичністю не виявлено, що можна характеризувати типом вибірки та її загальними характеристиками. Для більш достовірних результатів необхідно урізноманітнити вибірку.

У цілому за результатами дослідження ми бачимо, що показники особистісної тривожності, вище показників ситуативної тривожності. У хлопців показник особистісної тривожності (43.8 ± 0.3), а у дівчат (42.4 ± 0.3). Тобто особистісна тривожність - те, як відчуває себе суб'єкт звичайно, перевищує ситуативну тривожність - те, як людина відчуває себе зараз, в даний момент.

ВИСНОВКИ

За отриманими результатами можна зробити висновок, що серед хлопчиків домінуючою є маскулінність (72%), а серед дівчат – фемінність (96%), також можна зазначити те, що серед дівчат є відсутнім показник андрогінності, що свідчить про чітко виражену психологічну фемінність. При цьому нами не було виявлено андрогінних дівчат, а серед хлопців даний показник не є суттєво значущим (8%). Також в обстеженій вибірці не виявлено підлітків, чий гендерний портрет можна було б віднести до недиференційованого типу.

Дослідження показало, що як у хлопчиків-підлітків (7.3 ± 0.3), так і у дівчаток (7.4 ± 0.4), найбільш вираженою виявляється така форма поведінки як компроміс - проявляється у прагненні врегулювати розбіжності, поступаючись в чомусь в обмін на поступки іншого; але так само у хлопчиків в найменшій мірі виражено пристосування (4.9 ± 0.4), ($p < 0,05$), що означає готовність пристосуватися, приносячи в жертву власні інтереси заради іншого. У дівчаток же в найменшій мірі виражено уникнення (4.9 ± 0.2), для якого характерне прагнення не брати на себе відповідальність за ухвалення рішення, не бачити розбіжностей, заперечувати конфлікт. Слід зазначити, що на високому рівні в групі хлопчиків-підлітків висловлено суперництво (6.2 ± 0.4), у порівнянні з тим, що у дівчаток-підлітків спостерігається тенденція до співпраці (6.4 ± 0.2), ($p < 0,05$).

За отриманими результатами можна зробити висновок, що серед хлопчиків з маскулінними якостями домінуючими стилями поведінки є компроміс (6.5 ± 0.5), який переплетається з суперництвом (6.3 ± 0.3) у колективі. Що стосується хлопчиків з наявністю фемінних рис, то переважає компроміс (7.2 ± 0.4), у андрогінних хлопців також переважає такий стиль поведінки, як компроміс (8.5 ± 0.3). Хлопчики більше цікавляться областю відстороненого. Вони менш комфортні, ніж дівчата; більш розкуті в поведінці, гірше підпорядковуються суспільним вимогам. Тому в

несприятливих умовах середовища в них легше виникає негативне ставлення до колективу.

Стосовно отриманих результатів серед дівчат-підлітків, то у дівчат з маскулініними якостями переважає такий тип поведінки, як уникнення (9.0 ± 0.3), у дівчат з домінуючими фемінними рисами переважає тип поведінки - компроміс (7.2 ± 0.3), андрогінних дівчат у вибірці не виявлено. Так, для дівчаток характерні більш виражені емоційна сприйнятливості і реактивність, більш гнучке пристосування до конкретних умов, велика комфортність поведінки, схильність апелювати до суджень дорослих, більш старших, до авторитету сім'ї, прагнення опікувати молодших. У дівчаток значно вищий інтерес до своєї зовнішності. Специфіка статевої поведінки виражається в поєднанні кокетства з сором'язливістю і соромливістю.

Дослідження показало, що як у хлопчиків-підлітків у найбільшою мірою виражена підозрілість (5.2), що свідчить про недовіру підлітків, у дівчаток же спостерігається переважно підозрілість (4.9), запальність (4.9) і безкомпромісність (4.9), ($p < 0,05$).

Слід зазначити, що серед хлопчиків переважаючими також є запальність (4.9); наступальність, наполегливість (5.2), а серед дівчаток - непоступливість (4.2), ($p < 0,05$), табл. 2.9. Також слід звернути увагу на те, що серед юнаків, з вираженою маскулініністю домінуючою є безкомпромісність (4.9), а також наступальність, наполегливість (4.8). Серед юнаків з вираженою фемінністю, яскраво виділена мстивість (6.2), а також на наступному місці знаходиться наступальність, наполегливість (6.0). Серед андрогінних юнаків переважає такий вид поведінки у конфлікті, як образливість (6.0), а також поруч знаходиться мстивість (5.5), ($p < 0,05$).

Що стосується дівчат, то серед дівчат з вираженою маскулініністю переважає запальність (9.0), а також безкомпромісність (8.0). Серед значної більшості данної вибірки фемінних дівчат домінує мстивість (5.4), запальність (4.6) та підозрілість (4.6), ($p < 0,05$). Дівчат з андрогінною статево-рольовою ідентичністю у данній вибірці не виявлено.

Неоднозначність отриманих результатів можна пояснити наявністю переживань у данному віці. Багато переживань, пов'язані зі ставленням до себе, до своєї особистості, у підлітків негативні.

Виходячи із загального показника конфліктності підлітків, можна сказати, що суттєвої різниці між хлопчиками і дівчатками немає, але все таки у хлопчиків показник конфліктності вище. Отже, дорослішаючи, підлітки все частіше використовують опозиційну манеру в поведінці, вони навчаються виявляти свою агресію завуальованими способами, і чим старшим стає підліток, тим більше способів агресії він може продемонструвати соціуму.

Виходячи з отриманих результатів можна сказати, що серед хлопців з маскулініними якостями, показник позитивної агресії (8.5 ± 0.3) переважає над негативною (7.7 ± 0.3). Серед фемінних хлопців-підлітків, також переважає позитивна агресія (11.4 ± 0.4), серед хлопців з андрогенними якостями позитивна (10.0 ± 0.3) та негативна агресія (10.0 ± 0.3) знаходяться на однаковому рівні. Позитивна агресивність має позитивний бік і являє собою здатність людини захищати себе та інших людей, дає можливість відстоювати свою позицію, а так само дотримуватися прийнятих цінностей, це невід'ємна частина лідерства та управління. Придушення ж агресії веде до пасивного поведінки і нездатності людини постояти за себе. При контролі агресивності людиною, вона сприяє успіхам людини в різних сферах життя, направляє активність і цілеспрямованість.

Що стосується конфліктності, то найвищий показник демонструють хлопці з фемінними якостями особистості (20.0 ± 0.4).

Виходячи з отриманих результатів можна сказати, що серед дівчат з маскулініними якостями як позитивна так і негативна агресія знаходяться на однаковому рівні (10.0 ± 0.3), серед фемінних дівчат домінуючою є негативна агресія (8.2 ± 0.3), конфліктність в більшій мірі серед вибірки дівчат демонструють дівчата з домінуючими маскулініними якостями (26.0 ± 0.4). Дівчата з андрогенними якостями у вибірці не виявлені.

За результатами проведеного дисперсійного аналізу було виявлено, що

серед хлопчиків достовірним значенням виявляється тільки позитивна агресія. Серед дівчат взаємозв'язок типів конфліктності та агресивності з статево- рольовою ідентичністю не виявлено, що можна характеризувати типом вибірки та її загальними характеристиками. Для більш достовірних результатів необхідно урізноманітнити вибірку.

У цілому за результатами дослідження ми бачимо, що показники особистісної тривожності, вище показників ситуативної тривожності. У хлопців показник особистісної тривожності (43.8 ± 0.3), а у дівчат (42.4 ± 0.3). Тобто особистісна тривожність - те, як відчуває себе суб'єкт звичайно, перевищує ситуативну тривожність - те, як людина відчуває себе зараз, в даний момент.

Так, у жіночій половині вибірки фемінність та маскулінність мають різну ступінь взаємозв'язку з результатами інших тестів, діагностуючих успішність формування особистісної ідентичності.

Шкала «маскулінність» серед дівчат-підлітків не має значущих зв'язків, що може бути зумовлено особливістю вибірки, взаємозв'язок виявляється тільки з фемінними показниками статево – рольової ідентичності.

Проводячи порівняльний аналіз дівчат з різним ступенем вираженості, а також різним співвідношенням маскулінних та фемінних показників, можна виділити наступні закономірності.

Так, дівчата, у яких спостерігається досить високий рівень фемінності, і маскулінних показників, мають велику ступінь спонтанності та емоційної насиченості життєвого процесу, ніж ті, для яких характерним є домінування однієї складової психологічного статі при досить слабкій виразності іншій. Дівчата, що мають більш високим рівнем маскулінності, відрізняються також більшим ступенем особистісної автономності, що обумовлює незалежність у поглядах і поведінці і низьку конформність, що, у свою чергу, відповідає (за результатами кореляційного аналізу) більшій виразності таких особистісних характеристик, як аутосимпатія і спонтанність.

Отже, наявність виражених фемінних якостей і орієнтацій, що характерно для даної вибірки дівчат, пов'язано з підвищеним рівнем конформності, низькою здатністю до безпосереднього сприйняття життєвого процесу і підвищеною схильністю до аналізу минулих подій і планування майбутніх. Високий рівень фемінності у прояві статево-рольової ідентичності поєднується також з невисокою контактністю і в той же час з підвищеною здатністю до психологічної близькості з іншою людиною, завдяки більш високому ступеню особистісної аутентичності.

У чоловічій половині вибірки обидві складові психологічного статі мають кореляційні взаємозв'язки з результатами інших тестів. Так, шкала «маскулінність» має взаємозв'язок з позитивною агресією, що говорить про зв'язок маскулінних характеристик чоловіків зі ступенем осмисленості їхнього життя, її емоційною насиченістю та цілеспрямованістю.

Таким чином, високий рівень маскулінності пов'язаний з умінням хлопчиків свідомо планувати своє життя, що обумовлює емоційну насиченість і змістовність, а також з упевненістю в собі і вірою у власні можливості. Хлопчики, що мають більш високим рівнем маскулінності, відрізняються також більшим ступенем особистісної автономності, що обумовлює незалежність у поглядах і поведінці і низьку конформність, що, у свою чергу, відповідає (за результатами кореляційного аналізу) більшій виразності таких особистісних характеристик, як аутосимпатія і спонтанність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеєва М.Л. Дригус М.Т. Дослідження мотиваційної сфери особистості підлітка. / Алексеєва М.Л. Дригус М.Т. В кн.: Вивчення особистості підлітка. - К.: Знання, 1994.- 216 с.
2. Аткинсон Р.Л., Аткинсон Р.С., Смит Э.Е. Введение в психологию / Аткинсон Р.Л., Аткинсон Р.С., Смит Э.Е. / Пер. с англ. под ред. В.П. Зинченко. - М.: Тривола, 1999. - 480 с.
3. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессивность. Изучение влияния воспитания в семейных отношениях. / Бандура А., Уолтерс Р. М.: Прогресс, 1999.- 218с.
4. Баранова Н. Психокорекція агресивності та конфліктності у підлітків / Баранова Н.Психолог. - 2005. - №36. - С.17-24.
5. Бенеш Л. Психологическая природа мужского насилия / Бенеш Л.Вестник психосоциальной и коррекционной работы.-1995.-№3.
6. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Берковиц Л.-СПб: Прайм-Еврознак, 2002. – 236 с.
7. Берн Ш. Гендерная психология / Берн Ш.-СПб: Питер, 2001. - 260с.
8. Барон Р., Ричардсон Д. Агрессия / Барон Р -СПб: Питер, 1998. - 469с.
9. Ганова Л.А. Феномен агрессивности и особенности личности / Ганова Л.А. Вопросы общей и дифференциальной психологи: Сб-к научных трудов.Вып.2.-М, 1998. - С. 105 - 108.
10. Гокіна Л. Агресивна поведінка дітей – це крик про допомогу / Гокіна Л. Психолог.-2007.-№13-15.-С.84 - 87.
11. Дреева Ж.Ю. Роль компьютерных игр в формировании агрессивной личности / Дреева Ж.Ю.Психология XXI века: Тезисы Международной межвузовской студенческой научно-практической конференции.-СПб, 2000.- С.16 - 17.
12. Емельянова Л.К. Влияние семьи на воспитание молодежи в развитом социалистическом обществе / Емельянова Л.К.-М.; Просвещение, 1973.-С.57

- 63.

13. Заброцький М.М. Вікова психологія: Навч / Заброцький М.М. Посібник.- К.: МАУП, 1998.-92с.
14. Занюк С.С. Психологія мотивації / Занюк С.С. Навчальний посібник.-К.: Либідь, 2002.-304с.
15. Иванова Л.Ю. Агрессивность, жестокость и отношения старшеклассников к их проявлениям.-М / Иванова Л.Ю.: Просвещение, 1993.-255с.
16. Изард К.Э. Психология эмоций. Пер. с англ. А Талтыбаева.-СПб.: Питер, 1999.-466с.
17. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Ильин Е.П. -СПб.:Питер, 2005.-544с.
18. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий./ Ильин Е.П. -СПб.: Питер, 2004.-701с.
19. Киселева А.В. Некоторые особенности психологической диагностики агрессивного поведения / Киселева А.В.Психологическая диагностика.-2005.-№1.-С.86-92.
20. Ковалев П.А. Возрастно-половые особенности отражения в сознании структуры собственной агрессивности и агрессивного поведения:/ Ковалев П.А Автореферат дис.канд. наук.ОСПб, 1996.
21. Козырев Г.И. Внутриличностные конфликты / Козырев Г.И Социально-гуманитарные знания.-1999.-№2.-С.105-108.
22. Козырева Е.В. Влияние маскулинности-феминности на проявление ауто-и гетероагрессивности / Козырева Е.В.Психология XXI века: Тезисы науч.-практ. конференции.- СПб.: СпбГУ, 2000.-С.28-30.
23. Кон И. Психология ранней юности- М./Кон И. Психология старшеклассника.-М.: Просвещение, 1980.-191с.
24. Копейко Я.Ю. Гендерные аспекты агрессивности / Копейко Я.Ю. Психология XXI века: Тезисы науч.-практ. конференции.-СПб.: СпбГУ, 2000.-С.30-31.
25. Левченко А. Психологічні особливості підліткового віку / Левченко А

Психолог.-2003.-№42.-С.9-16.

26. Маклаков А.Г. Общая психология / Маклаков А.Г. Учебник для вузов.- СПб.:Питер, 2006.-583с.

27. Маринина Е., Воронов Ю. Подросток в «стае» / Маринина Е., Воронов Ю. Воспитание школьников.-1994.-№6.-С.42-43.

28. Можгинский Ю.Б. Агрессия подростков: эмоциональный и кризисный механизм.-СПб:Питер, 1999.-235с.

29. Немов Р.С. Психология / Немов Р.С. Учебник для студ. Высш. Учеб. Заведений:В 3-х кн. Кн.2. М.: ВЛАДОС, 1999.-608с.

30. Основы психологии. Практикум / Ред.-сост. Л.Д. Столяренко.-Ростов н/Д: Феникс, 2003.-704с.

31. Паренс Генри Агрессия наших детей.-М.: 1999.-324с.

32. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции.-М.: Педагогика, 1996.-86с.

33. Столяренко Л.Д. Психология / Столяренко Л.Д. Учебник для вузов.- СПб.:Лидер, 2005.-592с.

34. Хекхаузен Х. Агрессия / Хекхаузен Х.Мотивация и деятельность.- М., 1986.- т.1.-С.365-405.

35. Що ми знаємо про підлітковий вік /Шкільний світ.-2002.-№25-28.-С. 80-84.

36. Каган В.Е. Семейные и полоролевые установки у подростков /

37. Вопросы психологии. - 1987. - №2. - с. 54-61

38. Каган В.Е Юферева Т.И.. Стереотипы мужественности-женственности и образ «Я» у подростков / Юферева Т.И. Вопросы психологии. - 1989. - №3. - с. 53-62

39. Карсон Р., Батчер Дж., Минека С. Анормальная психология. - 11-е изд. - СПб.: Питер, 2004. - 1167 с.: ил.

40. Кон И.С. Психология старшеклассника. М., 1980.

41. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков - изд. 2-е, доп. и перераб. - Л.:Медицина, 1983. - 256 с.

42. Реан А.А. Характерологические особенности подростков - делинквентов / Реан А.А. Вопросы психологии. - 1991.№4. - с.139-144
43. Сезнева Т.А. Динамика системы ценностей и нравственных норм в подростковом возрасте / Сезнева Т.А. Возрастная, педагогическая и коррекционная психология: Сборник научных трудов: Выпуск 2. - Минск, 2000 - 204 с. 144 .
44. Слуцкий Б.М. Психопатические нарушения при ранней половой жизни у подростков женского пола / Слуцкий Б.М. Психопатические расстройства у подростков. 45. Тайсон Ф., Тайсон Р. Психоаналитические теории развития: интеграция.
46. Фельдштейн Д.И. Психологические аспекты изучения современного подростка / Фельдштейн Д.И. Вопросы психологии, № 3,1988, с.33- 42
47. Юферева Т.И. Образы мужчин и женщин в сознании подростков / Юферева Т.И. Вопросы психологии. - №3. - 1985. - с.84 – 90